

Full Length Research Paper

**Xiinxala Dhiibbaa Ammayyummaan Safuu Oromoon Kabaja Namaafi Uffannaaf Qabu
Irratti Geessisu: Magaalaa Amboorratti Kan Xiyyeeffate**

Gaaddisee Amsaaluu¹, Fiqaaduu Bayyissaa^{1*}

¹Ambo University Department of Afaan Oromoo and Literature Lecturer

Submission Date: February 08, 2021

Acceptance Date: June 20, 2021

Axereeraa

Qorannoon kun dhiibbaa hammayyummaan Safuu Oromoon kabaja namaafi uffannaaf qabu Oromoo magaalaa Amboo irratti xiyyeeffachuun qoratame. Kaayyoo qorannichaa fixaan baasuuf, mala qorannoo akkamta hojiirra oolee jira. Ragaan qorannichaa barbaachisu madda ragaa tokkoffaa irraa kan walitti qabame yoo ta'u, isaanis jaarsolii biyyaa, hojjattoota waajira aadaafi turiizimii aanichaa, miseensota Afooshaa Maaddii Marmee, namoota uffata aadaa dhahan/ hojjataniifi namoota mana uffata aadaa magaalaa Amboo keessa jiran keessa hojjatan kanneen qomoon Oromoo ta'an turan. Maddoonni ragaa kunniin tooftaa akkayyoofi darbaa dabarsaan filtaman. Meeshaalee funaansa ragaa qorannoo kanaaf funaanuuf dhimma itti ba'ames daawwannaa, afgaaffiifi marii garee turan. Ragaa funaanames malleen akkamta keessaa mala addeessaafi hiikuutiin xiinxalame. Akka ragaa xiinxalame mul'isutti safuu Oromoon namaafi uffannaaf qabu kan durii caalaa kan yeroo ammaa gadi bu'aa kan ta'eefi sababni jijjiirama kana guddina saaynsiifi teekinooloojiin walqabatee ammayyummaa dhufe, siyaasa, amantaa, walitti hidhatinsa addunyaafi sabaahimalee garaagaraati. Keessummaa guddina saaynsiifi teekinooloojiin walqabatamee ammayyummaa yookiin qaroomina waanti jedhu hubannoo sirrii dargaggoonni aadaa isaaniirratti qaban dhabuun dhiibbaa akka malee safuu uummanni Oromoo namaafi uffannaaf qabu irraan ga'eera. Argannoowwan kana irratti hundaa'uun, yaadni furmaataa kaa'amee jira. Kanneen keessaas, safuun manaa waan jalqabamuuf maatiin ijjoolee isaanii akka safuu beekaniifi eegan/qaroomun of ta'uufi kan ofii fooyyessuu akka ta'e gorsuufi barsiisuu akka qaban, waajjirri aadaafi tuuriziimii maatiif hubannoo kennuu qabu. Akkasumas, hayyoonniifi beektonni safuu uummanni Oromoo qabu fakkeenya ta'anii agarsiisuun cinaatti dhimmaa kana bal'inaan qorachuu qabu. Safuun uummata Oromoo kun dhiibbaa ammayyummaa irraan ka'e badaa kan jiru waan ta'eef, safuu ummanni Oromoo qabu barsiisuufi gola seenaa ol kaa'uun barbaachisaadha. Kanaaf, calaqqeen uummata Oromoo afoolaan darbaa dhufe barreeffamaan ol kaa'amuu qaba.

Jechoota Ijoo: Dhiibbaa, hammayyummaa, nama, safuu, uffata aadaa, uumama

* Corresponding author, PhD Candidate

Abstract

This study was conducted to investigate the impact of modernization on Oromoo norm in respecting human beings and its culture of dressing: Ambo town in focus. To attain the objectives of the study, qualitative research design was employed. In collecting data for the study, primary source was used. Elders, Abbaa Gadaas, Ambo town culture and tourism office workers. Weavers (who produce traditional clothes), 'Afooshaa Maaddii Harmee' members who are from Oromoo ethnic group and individuals who work in cultural clothes shops in Ambo town were the sources of the data. These sources were selected using purposive and snow ball sampling techniques. The data obtained from the sources were analyzed using descriptive method analysis. The overall result of the study showed that the Oromoo norm that respects human beings and its cultural dressing is getting drastically decline when compared with earlier times. As the findings of this study reveal, these changes occurred as a result of modernization, politics, religion, globalization, and media and over all life style changes. Therefore, this study suggests that family's needs to educate their children to respect the norm of Oromoo society on one hand and the concerned body, particularly, Ambo town culture and tourism office should conduct further study on the issue to maintain society's values to educate the youth for sustainability of the norm and culture of the Oromoo society on the other hand.

Key words: Impact, modernization, human, norm, cultural cloth, nature

1. Seensa

1.1. Seenduubee Qorannichaa

Uummanni Oromoo uummattoota Itoophiyaa keessaa kan aadaa, seenaa, duudhaa, amantiifi dhugeeffannoo mataa isaa qabu ta'ee saba bal'aa Afaan namoota hedduun dubbatamu kan qabudha. Mallattoo eenyummaa saba Oromoo kanneen ibsaaniifi kan falaasama isaa calaqqisiisuu baay'ee yoo ta'an, isaan keessaa ammoo, aadaan bakka guddaa qaba. Yaaduma kana ilaalchisee Dirribiin (2009, f. 16) yoo ibsu, "Uummanni Oromoo wantoota ittiin beekamu keessaa aadaafi amantaan isaa iddoo guddaa qaba" jedha. Aadaan hawaasa Oromoo bal'aa akkuma ta'e tajaajilliifi hiikaan aadaa saba kana biratti qabanis, nibal'ata. Itti dabaluu Looret Tsaggaayee (1982, f. 23) wabeffachuun Warquun (2001, f. 3) aadaa yoo ibsu, "Aadaan mallattoo eenyummaa (Identity) saba tokkooti. Dhiigni nama keessatti akkuma lubbuu uumu, aadaan immoo saba keessatti lubbuu uuma. Namni dhiiga hinqabne akkuma du'u, sabni aadaa hinqabne addunyaa kanarraa nibada" jechuun ibsa.

Yaadni armaan olii akkuma ibsu aadaan mallattoo eenyummaa, burqaa qaroominaafi tokkummaa saba tokko kan ibsuu ta'ee, hawaasniifi aadaan kan addaan hinbaane taa'u isaati. Akkasumas, Aadaan sochii jiruufi jireenya saba tokko kan ibsuufi haala hawaasni tokko ittii waliin jiraatu ibsuu kan danda'udha. Aadaan calaqqee jiruufi jireenyaa, dinagdeefi hawaasummaa, qaroomina uummataati. Kana jechuun kan uummanni tokko akkaataa uffannaa, sirna fuudhaafi heerumaa, sirna gaddaa, sirna kabaja ayyaanotaafi sirbaa, haala waliin jireenya maatii, ollaafi firaa, nyaataafi dhugaatii, hojii, taphootaafi kan kana fakkaatanitti addaan qoodamuu danda'a (Ashannaafii, 2019, f. 2).

Wantoota aadaan ofkeessatti qabatu keessaa safuun isa tokkodha. Safuun immoo jireenya nama dhuunfaa hanga garee bal'aatti kan mul'atudha. Kana malees, safuun waan hawaasni ofiif uummatee ofumaaf ittiin jiraatuufi tikfatuudha. Yaada kana Tilahun (1989, f. 511) yoo

ibsu, “Safuu refers to expression of astonishment, fear, pit, shame etc,” jedha. Kana jechuun, safuun waan hawaasni tokko kabaju, osoo itti hinbu’iin, hindabsiin yookiin hincabsiin ittiin jiraatuudha. Safuu cabsuun qaaniidha yookiin salphina. Kunis Oromoon Safuu osoo hincabsiin yeroo dheeraadhaaf kabajee jiraachaa turuu isaa mul’isa. Hawaasa Oromoo biratti qabeenyi uumamaallee karaa safuu eegeen dhimma itti ba’ama. Dhimma kana Maammoo (2018, f. 107) yoo ibsu, “Oromoon uumaa Waaqaa hunda haala malee miidhuun yakka ilma namaatti hintolle ta’uu beekuudhaan safuu biqilootaas eeggachaa tureeraa,” jedha.

Safuun seera namaan hintumamne, seera waaqaa lafaa, waan hawaasni cubbuudha jedhee amanuun irraa of qusatudha. Dhimma kana Dirribiin, (2016, f. 65) akka itti aanuun ibsa,

Safuun waa hedduu of keessaa qaba. Safuun seera Waaqaa lafaati. Safuu eeguun seera. Seerri hundi garuu safuu miti. Seerri namaan tumama, niba’a, nijiga. Safuun garuu hintumamu; hinbahus; hinbu’us. Safuun seera uumamaati. Safuu eeguunimmoo dirqama jireenyaati. Yoo safuu cabsan cubbuu hojjetu; cubbuu hojjechuun ammoo nagaan namootaafi hawaasaa booressuudha.

Yaada kana irraa akka hubannutti safuu eeguun dirqama jireenyaa waan ta’eef hawaasni safuu isaa osoo hincabsiin eeggannoo barbaachisaa ta’ee taasisuun kan filannoo hinqabne dirqama uumaan namatti kenne ta’uu isaati.

Sabni tokko dinagdeedhaan yommuu guddatu, siyaasaan yommuu qaroomu, akkasumas, kanneen guddina irra jiraniifi duubatti hafoo jedhaman hundi aadaa keessa turaniifi itti jiraataa jiran akkuma sadarkaa guddina isaaniitti guddifachaafi fooyyeeffachaa adeemu malee tuffatanii waan gatan hinqaban. Aadaan qabeenya guddaafi duudhaa dhaloota irraa dhalootaan dhaalamuufi seenaa uummataa gabbisaa adeemudha (Ashannaafii, 2019, f. 2).

Ummanni Oromoos aadaan inni akka sabaatti waliin qabuufi akka gosaatti naannawaasaatti qabu danuudha. Sababoota heedduun dagatamaa haa dhufu malee kanneen duudhaa durii qabatanii tursiifatan baay’eedha. Dhaloonni ammaa aadaa dagatameefi balaaleffatamaa turan qorachuudhaan mul’isuufi kanneen jiran immoo kunuunfatani dagaagfachuun dirqama isaanirraa eegamudha. Qaroominniifi guddinni uummataa maddi isaa aadaa isaati. Kanaaf, aadaa qaban dhiisanii kan biraa ergifachuuf ifaajuudhaan qaroomuufi guddachuun hindandaa’amu. Kunis, eenyummaa ofii gatani kan hambaan liqinfamuun aadaa dhabeessa ta’uun garbummaadhaaf nama saaxila (Ashannaafii, 2019, f. 2).

Ammayyummaan jijjiirama wal xaxaa yeroo hundumaa kallattii jijjiirama hawaasa jireenya amma keessa jiru irraa gara addunyaa tokkoomee (Globalized) fi dimookiraatawaa ta’eetti taasifamudha. Divale and Seda (2001, p. 24) ammayyummaa yoo ibsan “Modernization is defined as a change from traditional customs and behaviors to ones that are forcibly or voluntarily borrowed from a dominant society that results in changes in the behavior and world view of its people,” jedha. Waraabbiin kun kan agarsiisu, ammayyummaan jijjiirama duudhaafi amala amma keessa jiru irraa fedhiin yookiin fedhii malee gara amalaafi ilaalcha hawaasa jireenya olaanaa qabaniitti jijjiiruudha. Ammayyummaan karaa babal’ina warshaalee, magaalaa, karaa teknoolojii, warraaqsa diimokiraasii, guddina dinagdee, sirna babal’ina gabaa bilisaa (abbaa qabbenyummaa), miidiyaalee hawwaasaa, hubannoo

uumamaa, calaqqeewwan namummaa, barnootaafi babal'ina sochii namootaa, walitti hidhatinsa addunyaa, walitti hidhatinsa dhala namaa, akka malee addunyaa kana irratti dagaagaa dhufuu isaa argina (Divale and Seda, 2001). Yaada hayyootaa bu'uura godhachuun ammayyummaan akka qorannoo kanaatti jijjiirama jireenyaa (change in life style) kan yeroon fide ofitti madaksuun itti jiraachuu, jechuunis yommuu namni aadaa, duudhaa, safuu, haala jiruufi jireenya isaa jijjiirama yeroo gara yerootti sababa kamiinuu dhufe waliin deemuuf suuta suutaan ofitti madaqfatee itti jiraatu jechuudha.

Haa ta'u malee, ammayyummaan akkuma bu'aa guddaa qabu, miidhaan inni fidus akkanuma bal'aa ta'uu hayyoonni ni eeru. Fakkeenyaaf, Giddens (2005) akka ibsutti, ammayyummaan bu'aa guddaa qabaatus, akkanuma miidhaa daangaa hinqabne qabaachuu isaa illee dagachuu akka hinqabne akeekkachiisa. Akka qorataan kun ibsutti bu'aaniifi miidhaan ammayyummaa hawaasa irratti mul'atu haalaan ilaalamuu qaba jedha. Innis jireenya hawaasni ammayyaa agarsiisuu keessatti kan mul'atu waan ta'eef dhimma xiyyeffannoo argachuu qabudha.

Feldman and Hurn (1966) yaada kana akka ibsanitti, hawaasni hinammayyoomne bu'aa saayinsaawaa hawaasa ammayyoomnee irraa argamurraa ergifachuudhaan jireenya isaanii guyyaa guyyaa keessatti hojii irra oolchu. Beekumsa saayinsii warra hammayyoomnee keessattuu, warra dhihaa irraa argame kana hojiirra olchuun kun ammoo jijjiirama aadaafi safuu geessisa jechuudha. Yaada kana cimsuun, Bal (2000) akka jedhutti, yeroo ammaa jireenyi hawaasaa baay'inaan jijjiiramaafi aadaa hawaasa ammayyaa'ee offitti fudhaachaafi aadaa isaanii liqeffachaa jira. Haaluma kanaan sirna maatii, caasaa aadaa, sirna amantiifi jijjiirama qabiyyee duudhaa sababa seerota idilee addunyaafi adeemsa isaaniitiin nijjiira jechuudha. Sababoota jijjiiraama aadaafi hawaasummaa hawaasaa keessaa tokko karaa namoonni dhuunfaan qajeelfama addunyaa ammayyoomnee ofitti madaqfataniin dhufa jechuudha. Namni tokko yemmuu adeemsa ammayyummaa jalqabu bu'aa yeroodhuma sana argatu malee miidhaa inni hawaasa isaa irraan ga'u hinhubatu. Kun immoo jijjiirama duudhaafi aadaa hawaasni duraan qabu irratti dhiibbaa geessisa. Sababa kanaaf, duudhaafi aadaa hawaasni duraan qabu irratti qorannoo geggeessuun barbaachisaa waan ta'eef, qorannoon kunis dhiibbaa ammayyumaan safuu uummanni Oromoo namaafi aadaa uffannaaf qabu irratti xiyyeffachuun kan geggeeffamedha.

1.2. Ka'umsa Qorannichaa

Uummanni Oromoo dhimmoota jiruufi jireenya keessatti raawwataniifi uumama lafa kana irra jiraatan maraaf kabajaafi ulfina mataa isaanii qabu. Dhimmi raawwatu kamiyyuu akkafateen hinraawwatu; sodaafi kabajaa uumaa qaba. Uummata Oromoo biratti jireenyi addunyaa kanaa safuudhaan kan eegamuudha. Haa ta'u malee, duudhaa boonsaan kun waggoota dheeraan dura eegalee dhiibbaan siyaasaa, amantii, guddina saayinsiifi teekinoolleejii ammayyummaafi jijjiirama hawaasummaatiin hordofamu irra ga'aa jira. Keesuumaayyuu, dhiibbaan ammayyummaa irraa maddu daraan hammaachaa jiraachuun isaa jireenya guyyaa guyyaa irraa hubachuun nidandaa'ama. Hammayyummaan hawaasummaafi aadaa irratti jijjiirama dhaabbii hinqabne geessisuu bira darbee duudhaalee barbaachisoo hawaasni duraan itti fayyadamaa turan haalaan miidhaa jira. Kanas hayyoonni garaagaraa bu'aa qorannoo isaaniitiin akka armaan gadiitti kaa'aniiru.

Fakkeenyaaf, Wachege (2017), yaada kana Ime & Unwanabong, (2014) wabeeffachuun akka armaan gadiitti barreesseera.

Today the effects of modernization are being blamed for the moral crisis the society is currently facing. A core argument has been modernization effect produces pervasive social and cultural consequences and affects how values are being taught to and perceived by the society. Over the years rapidly changing social and cultural circumstances caused by modernization have adversely affected what and how values are passed down to the children. (2017, p. 691)

Yaada armaan olii irraa kan hubatamu yeroo ammaa kana hammayyummaan miidhaa cimaa cabinsa safuu irraan ga'uun baay'ee kan komatamu ta'uu isaafi ilaalcha hawaasni safuuf qabu jijjiiraa jiraachuu bira darbee akkaataa itti aadaaniif safuun dhalootaa dhalootatti darbu miidhaa jiraachuu isaati. Kanneen keessaa aadaa uffannaafi kabaja namaaf kennamaa ture irrattis miidhaa akka geessisuu danda'u ifa galaa akka ta'e hinmamsiisu.

Abanya (2013), mata dure “The Effects of Western Technology on African Cultural Values” jedhu irratti qorannoo geggeesseen teknooloojiin biyyoota dhihaa dargaggoota amala dargaggummaaf, uffata hinmalleef, al naamusummaaf saaxiluufi safuu isaaniitiif ilaalcha gadhee horachuu irratti fiduusaa agarsiisee jira.

Dabalataan Patrich (2017), mata duree “Effects of Modernization on Youths' Morality” jedhu irratti qorannoo geggeesseen karaa miidiyaa hawaasaafi guddina magaalaa duudhaan hawaasaa karaa hinmalleen akka miidhameefi hawaasni duudhaa duratti qabu akka gatuu taasisseera jechuun ibsa. Kana malees, Adeyi (2015) gama isaatiin mata duree “Perspectives on the Impact of Modern Society on the Indigenous/Traditional Society of Nigeria” jedhu irratti qorannoo geggeesseen akka ibsutti aadaa, safuufi duudhaan Naayijeeriyaanotaa tursiisuuf yaalamullee, karaa hammayyummaafi walitti hidhatinsa addunyaatiin miidhameera jechuun ibsa. Itti dabalees, Muhammadiifi kaawwan (2015) “Impact of Modernization and Changing Traditional Values of Rural Setup in District Khushab” jedhu irratti qorannoo geggeessan irraa akka hubannutti sirni maatii baay'ee hammayyummaan miidhamuu isaati.

Daniel (2014) ammoo qorannoo dhiibbaa walitti hidhatinsa addunyaa hawaas dinagdeefi aadaa irratti qabu qorateen argannoo isaa keessatti aadaa biyyoota dhihaa yookiin Ameerikaa ofitti fudhachuun adeemsa eenyummaafi namummaa malee hafuuti jedha. Maduagwu (2003) gama isaan, miidhaa walitti hidhatinsa addunyaa aadaa irratti qabu muuxannoo sirna kolonii irraa jedhuun qorannoo geggeesseen akka jedhutti, biyyoonni Afrikaa carraa aadaa, seenaa, eenyummaa isaanii of danda'anii mul'isuufi dagaagsu hinarganne. Sakatta'a qorannoo barruwwanii gama Afaan Oromootiin godhame yommuu ilaallu kallattiin qorannoo kana kan fakkaatu hinjiru. Haa ta'u malee, kanneen itti dhiyaatan isaan armaan gadiiti.

Dabalataan Biqilaan (2016) Qaaccessa safuufi safeeffannaa uummata Oromoo godina Arsiifi Gujii jedhu digirii lammaffaa guuttachuuf Yuunivarsiitii Addisaabaatti hojjateen safuun uummata Oromoo bal'aa waan ta'eef bakka tokkotti dhiyaachuun waan ulfaatuuf, qorannoo isaa keessatti gabaabinumaan matadureewwan hedduu tuqamaniiru. Qorannoo kanas waanti

qorannoo kanaan adda taasisu dhiibbaa ammayyummaan safuu uummanni Oromoo namaafi uffannaaf qabu xiyyeeffannaa keessa kan hingalchine ta'uu isaati.

Duulaafi kanneen biroo (2018) Xiinxala dhiibbaa walitti hidhatinsi addunyaa safuu Oromoo irratti qabu, akka Oromiyaa Lixaatti qorataniin walitti hidhatinsi addunyaa safuufi sona hawaasa Oromoo Lixaa irratti dhiibbaa geessisaa akka jiruufi dhaloonni ammaa kun faayidaafi miidhaa, bu'aa teknooloojiifi walitti hidhatinsa addunyaa kana osoo adda baafatee hinhubatiin kan ofii gatee akkuma jirutti kan ormaa ofitti fudhatee akkeessuudhaan kan dhufedha. Qorannoo kanas waanti gargar godhu qorannoon isaanii xiyyeeffannoo guddaa walitti hidhatinsa addunyaaf kan kennuu ta'uu isaati. Qorannoon kun garuu dhiibbaa hammayyummaan safuu Oromoon kabaja namaafi uffannaaf qabu irratti xiyyeeffachuun kan hojjetamedha.

Bilisummaan (2019) qorannoo isaa Xiinxala safuu uummanni Oromoo namaaf qabu: godina addaa naannawaa Finfinnee bulchiinsa magaalaa Buraayyuu irratti kan xiyyeeffate digirii lammaffaa guuttachuuf Yuunivarsiitii Ambootti geggeesseen, safuu uummanni Oromoo namaaf qabuuf xiyyeeffannaa kenneera. Qorannoo kanas wanti qorannoo kanaan adda isa taasisu dhiibbaa hammayyummaan safuu uummanni Oromoo namaaf qabu irra geessisu xiyyeeffannoo keessa kan hingalchine ta'uu isaati. Qorannoon kun garuu dhiibbaa ammayyummaan safuu uummanni Oromoo namaafi uffannaaf qabu irratti geessisu xiyyeeffachuun kan hojjetamedha.

Yaada hayyoota armaan olii kanarraa kan hubatamu, uummanni Oromoo uummata afaan, seenaa, aadaa, safuufi duudhaa mataa isaa qabu ta'ulle afaan, aadaa, safuufi duudhaa uummata Oromoo kana irratti qorannoon bal'aan kan hingeggeeffamne ta'uu isaati. Keessumaa afoolaafi safuu Oromoo irratti qorannoon gadifageenyaan hingeggeeffamne. Kanumaan walqabatee safuun uummatichaa dagatamaa dhufuun isaa ni eerama. Akkasumas qaroominni hammayyaa safuu Oromoo balleessuu keessatti humna jabeeffateera. Egaa safuun uummanni Oromoo qabu qorannoo bal'aan kan irratti hingeggeeffamneefi qaroomina ammayyaan walqabatee dhiibbaan irra gahaa tureefi gahaa jiru, aadaa miidhagaa kana quucarsuu irra darbee dhabamsiisuutti deemaa akka jiru olitti dhiyaateera. Qorannoo kun akka geggeeffamu kan honnatameef qorannoowwan aadaafi safuu hawaasa Oromoo irratti bal'inaan geggeeffaman jiraachuu dhabuu isaaniitiifi safuun Oromoo ganamaa dhiibbaa hammayyummaatiin miidhamaafi haala qabiyyee isaa ganamaa hir'isaa deemuudha. Haaluma kanaan qorannoon kunis gaaffilee armaan gadiitiif deebii kan kennedha.

1. Dhiibbaa hammayyummaan safuu Oromoon kabaja maanguddootaaf qabu irratti geessisu kan akkamiiti?
2. Dhiibbaa hammayyummaan Safuu Oromoon kabaja maatiif qabu irratti geessisu maali?
3. Safuu uummanni Oromoo gama koorniyaan qabu irratti dhiibbaa hammayyummaan geessisu maal fa'i?
4. Hammayyummaan dhiibbaa inni safuu Oromoon uffannaaf qabu irraatti geessisu maali?

1.3. Kaayyoo Qorannichaa

Kaayyoon qorannoo kanaa kaayyoo gooroofi gooreetti qoqqoodamee akka armaan gadiitti dhiyaateera.

1.3.1. Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon qorannoo kanaa inni guddaan dhiibbaa ammayyummaan safuu Oromoon kabaja namaafi uffannaaf qabu irratti geessisu xiinxaluudha.

1.3.2. Kaayyoo Gooree

Kaayyoowwan gooree qorannoo kanaa immoo kanneen armaan gadiitti tarreeffamanidha.

1. Hammayuummaan safuu Oromoon kabaja maanguddootaaf qabu akkamitti akka miidhu ibsuu;
2. Miidhaa hammayyummaan safuu uummanni Oromoo kabaja maatiif qabu irratti geessisu ibsuu;
3. Safuu uummanni Oromoo gama kabaja koorniyaan qabu irratti dhiibbaa hammayyummaan geessisu ibsuu;
4. Miidhaa hammayyummaan safuu Oromoon uffannaaf qabu irratti geessisu ibsuu.

2. Sakatta'a Barruu

2.1. Maalumma Aadaa

Aadaan maal akka ta'e hiikuun ulfaataa akka ta'e hayyoonni heddu irratti waliigalu. Fakkeenaaf, Lebron (2013) akka ibsetti, hayyoonni Kroeber and Kluchohn(1952) jedhaman yaadirimeefi hiika aadaa gadifageenyaan sakatta'anii walitti qabanuun hiikawwan aadaa 164 walitti qabanii tarreessuu isaanii ibsee jira.

Yaada kanarraa aadaaf hiika hunda waliigalchu kennuun kan hidanda'amne ta'u hubachuun nidanda'ama. Ta'uus aadaan maal akka hammatu ibsuun nidanda'ama. Haaluma kanaan Lebron (2013, p. 1) Bodley (1999) wabeeffachuun aadaan waantoota bu'uura sadi hammachuu isaa yoo ibsu, "...three basics components of culture, namely: what people think, what they do, and the materials they produce," jedha. Yaada waraabbii kanarraa aadaan hawaasni tokko jireenya geggeessu keessatti, waan inni yaadu, hojjatuufi wantoota oomishu kan hammatu ta'uu hubachuun nidanda'ama. Kun immoo aadaan saba tokko saba biroo irraa adda baasee kan mul'isuufi maalummaa saba tokkoo kan ifa godhu mallaattoo eenyummaa saba tokkooti. Aadaan saba isaa ibsuu hindandeenyes hinjiru. Yaaduma kana deeggaruun Warquun (2001. f. 2) yoo ibsu "Aadaan hiikaafi yaada bal'aa kan ofkeessaa qabu ta'ee, jiruufi jireenya dhala namaa, maalummaa, beekumsa, dandeettii, seenaa, afaan, hojii, meeshaalee, amantii, duudhaa, safuu, aartii, miidhagina uffataa, nyaataafi kkf walumaa galatti mallattoofi eenyummaa uummata tokkoo kan ibsudha" jedha

Ashannaafiin (2019, f. 2) akka ibsutti, qaroominniifi guddinni uummataa maddi isaa aadaa qabanidha. Sabni tokko dinagdeedhaan yommuu guddatu, siyaasaan yommuu qaroomu, akkasumas kanneen guddina irra jiraniifi duubatti hafoo jedhaman hundi aadaa keessa turaniifi itti jiraataa jiran akkuma sadarkaa guddina isaaniitti guddifachaafi fooyyeeffachaa adeemu malee tuffatanii waan gatan hinqaban. Aadaan qabeeya guddaafi duudhaa dhaloota irraa dhalootaan dhaalamuufi seenaa uummataa gabbisaa adeemudha. Kanaaf, aadaa qaban dhiisanii kan biraa ergifachuuf ifaajuudhaan qaroomuufi guddachuun hindandaa'amu. Kunis, eenyummaa ofii gatani kan hambaan liqinfamuu yoo ta'uu aadaa dhabeessa ta'uun garbummaadhaaf nama saaxila jechuun ibsa.

Iteenash (2019, f. 27) qorannoo ishee keessatti akka ibsitutti uummanni ofiisaatii beekumsa gadifagoo dhabuun eenyummaafi aadaa isaa tuffachuun kan ormaa calaqqisiisuun akka qaroominaatti fudhatee aadaa isaa irratti dhiibbaa hamaa geessisuudha. Yommuu akkasii dhiibbaa kanaan guutummaa guutuutti yoo baduu baatellee duudhaafi sona duraan qabu jijjiiruun qabiyyee aadaan sun qabu balleessuu danda'a. Dhiibbaa keessaa ilaalchisee Fileen (2016, f. 23) akka ibsutti "aadaafi duudhaalee uummata tokkoo babal'isuufis ta'e yeroo dheeraa itti fayyadamuu irratti ofitti amanamummaan hawaasichaa murteessaadha".

Ummanni Oromoos aadaan akka sabaatti waliin qabuufi akka gosaatti naannawaasaatti qabu danuudha. Sababoota heedduun dagatamaa haa dhufu malee kanneen duudhaa durii qabatanii tursiifatan baay'eedha. Dhaloonni ammaa aadaa dagatameefi balaaleffatamaa ture qorachuudhaan mul'isuufi kanneen jiran immoo kunuunfatani dagaagfachuun dirqama isaanirraa eegamudha.

2.2. Maalummaa Safuu

Safuun aadaa Oromoo keessatti ilaalcha namni uumaafi uumamaaf qabu kan ilaallatudha. Kana jechuun, ilmi namaa lafa kana irratti uumama biroo waliin waldanda'ee, wal kabajee, akkaataa gaariin waliin jiraachuu danda'uu kan agarsiisu seera uumaa jechuudha. Hayyoonni Oromoo qorannoo isaanii keessatti safuun madaala duudhaafi walitti dhufeenyaafi wal irraa fageenya namaafi waaqa gidduu akkasumaas namaafi uumama gidduu jiru eeguudha jechuun hiiku (Jalata, 2007; Ta'a, 1980; Gemechu, 1996).

Safuun seera uumaa kan jalqaba ture gara fulduraattis jiraatudha. Safuun seera hariiroo dhala namaafi dhala namaa gidduu jiru, hariiroo dhala namaafi uumama gidduu jiruufi hariiroo waa hundaa kan feedhiifi seera waaqaa eeguudha. Kanaaf safuun seera yayyabe walitti dhufeenya uumaafi uumamaa qajeelchu, sirreeffamaafi naqatoo uumamaa tiksuu, eeguufi to'atudha (Dirribii, 2012, f. 64).

Safuun jireenya nama dhuunfaa hanga garee bal'aatti kan mul'atudha. Kana malees safuun waan hawaasni ofiif uummatee, ofumaaf ittiin jiraatuu, itti jiraatuufi tikfatudha. Yaada kana Tilahun, (1989, p. 511) yoo ibsu, "Safuu refers to expression of astonishment, fear, pit, shame etc," jedha.

Kana jechuun, safuun waan hawaasni sun kabajuun, osoo itti hinbu'in, hindabsiin yookiin hincabsiin jiraatuudha. Safuu cabsuun qaaniidha yookiin salphina. Kunis Oromoon safuu

osoo hincabsiin yeroo dheeraadhaaf kabajee jiraachaa turuu isaa mul'isa. Qabeenyi uumamaallee karaa safuu eegeen dhimma itti ba'ama. Dhimma kana Maammoon (2018. F. 107) yoo ibsu, "Oromoon uumaa Waaqaa hunda haala malee miidhuun yakka ilma namaatti hintolle ta'uu beekuudhaan safuu biqilootaas eeggachaa tureeraa," jedha.

Maammoo (2010) fi Dirribii (2016) maalummaa safuu yoo ibsan: Akkaataan ittiin uumamni waldanda'anii, wal kabajanii hanga dandaa'ametti bakka walii kennanii waliin jiraatan safuu jedhama. Namni safuu beeku waan hunda beeka; waan hamaa irraa gora; waan tolaa hojjata; kabajaafi ulfina uumaafi uumama gidduu jiru beeka. Kana jechuun safuun seera waaqaa lafaa uumamni martuu waldanda'ee waliin jiraachuuti. Safuun seera uumaa yoo ta'u, seera namaan tumamu irraa adda kan taasisu akka seerota namaan tumamanii hinjigu, hinbadu, hinfooyya'u. Safuun seera uumaa kan dhala namaatiif laatame yommuu ta'u, safuu eeguun dirqama uumamaati.

Uummanni Oromoo uumaafi uumama hundaaf safuu gosoota addaa addaa qaba. Oromoon uumama lafa kanarra jiran maraaf kabaja guddaa qabaachuun qacceen isaanii akka itti fufaniif kunuunsa kan taasisudha. Oromoon uumaa waaqayyo uumeef kabaja guddaa qaba. Seera malee itti fayyadamee akka isaan manca'an hintaasisu. Safuunis uumamni kamuu akka hin mancaane nidhorka. Safuun seera hawaasni Oromoo ittiin walkabajee waliin jiraatu akkasumas, uumama biroo waliin osoo miidhaa wal irraan hinga'iin akka waliin jiraataniif karaa kan saaqudha. Safuun uumama hunda jidduu jiru kan ittiin eegamu seera uumaati (Dirribi, 2012, f. 68). Seerri kun yoo cabe walitti dhufeenyi uumama jidduu jiru rakkoo irratti kufa. Oromoon lafa Waaqayyo eebbisee warra biroo irraa adda taasisee uume jedhee amanu nikabaja, nisafeeffata. Iyyaasuufi Abarraan (2009, f. 7) malkaa yoo ibsan, "Oromoo biratti malkaan safuu qaba. Muummee burqaa bishaanii irratti hindhiqatamu. Muummee bishaanii irratti loonis ta'ee horii biroo itti naqanii hinboressan," jedhu. Yaada hayyoota kanarraa akkuma hubannu Oromoon araddaalee garaagaraa nisafeeffata. Dirreewwan garaagaraa, biqiltootaafi malkaawwaniif safuu akka kennanidha.

Haaluma kanaan bakkeewwan Oromoon safeeffatu keessaa: malkaa, tulluu, odaa, biqilootaafi kkf isaan beekamoodha. Aadaa uummata Oromoo keessatti meeshaaleen aadaa safeeffataman akkasumas iddoo olaanaatu kennamaaf. Meeshaalee kunniin akka feeteen osoo hintaane iddoo murteessaafi barbaachisaa qofaatti dhimma itti ba'amu (Biqilaa, 2008, ff. 30-31). Namni namaaf safuu qaba. Dhalli namaa kamiyyuu safuufi kabajni maal akka ta'e xiyyeeffannoon utuu ilaalee beekuu danda'a. Safuun kunimmoo qabeenyaan, bifaan, dhiigummaan, ollummaafi kkf kan giddu galeeffatu miti. Safuun seera waaqaan uumamee, jiruufi jireenya dhala namaafi uumamaa to'atu, eeguufi qajeelchudha (Daaniyaa, 2006). Seera dhala namaan tumamu nisirreessan, ni foyyeessaan garuu safuu akka jirutti eeganii dhimma itti ba'u. Safuurraa waanti maqee yookiin dabe yoo jiraate sirreeffamaafi naqatoo uumamaa jeeqa; kunimmoo badiifi dhibdee dhala, cubbuudha (isuma). Safuu namaa keessatti angafni quxisuu dura mil'uu waaqaa arga.

Kana waan ta'eef quxisuun hangafa isaa kabajuu qaba. Seera irroo eeguun safuu kabajuudha. Safuun ammoo buluudha. Kanaaf dhimmi safuu namaa akka armaan gadiitti heedama.

Maanguddoon cooraaf safuudha;
 ilmi abbaaf safuudha;
 Intalli haadhaaf safuudha.
 Safuu waliif haa kennan;
 saalfiifi qaani walii haaheedatan!
 Kabaja waliif haa kennan!(Daaniyaa, 2006).

Safuu namaa irratti Kidaanun (2016, f. 35) Luba Dafa (1983, f. 28) wabeeffachuun safuu namaa akkana ibsa,

Egaa nama ta'ee safuufi saalfii biyyaa kan hinbeekne maraatu yookiis raatu kan ta'e yookiis dhukkubsatee kan gaggabee qullaas ofitti qabuu kan dadhabe ta'a. Kara deemaan nama dhibamee baatamee deemutti yommuu dhufu kan inni karaa isaa dhiisee nama kana gargaaree baatu namummaa isaaf malee waan biraa ulaagaa keessa galchee miti. Aadaa walfuruunis namni namummaa isaatiin qofa kabajamee gargaarama. Nama akkana eenyummaa isaa utuu hinqoratiin, utuu hin gaafatiin, baruufis utuu hin dhiphatiin nama ta'uu isaaf qofa ulfina kennaniifii, haajaa ofii dhiisanii daqiiqaa muraasa aarsaa kanfaluun geggeessu. Nama lafoo deemu haaturuu inni fardaan deema jirullee taanaan ofii isaa dhibamaa yoo ta'erraan kan hafe yookiin rakkoo gargaarsaaf isa danqu biroo yoo qabaaterraan kan hafe nama dhibamee baatamee deemu bira callisee hin darbu. (1983, 28).

Yaada olii kanarraa kan nuti hubannu safuun uummanni Oromoo namaaf qabu eenyullee osoo nama hin ajajiin hundumtuu ofii isaatiif beekke kan raawwatuufi loogii kamirraa bilisa kan ta'eefi dhala namaa hunda haala walfakkaatuun kan safeeffatudha

Dirribiin (2016, f. 69) “Mucaan gaammee (Dabballeen) qananiidha, jaarsi dhaabbataan qananiidha. Beerri kalaalee qananiidha. Beelliifi gadadoon isaan irra gahuu hinqabu, safuudha. Yoo maatiin isaan sooruuf humna dhabe lammiituu soora” jedha. Akka yaada kanarraa hubannutti namni hundi haala garaagaraatiin bakkeewwan garaagaraatti safuu kan qabu ta'uu isaati.

Walumaa galatti safuun uummata Oromoo biratti seerri uumaafi uumamaa kan ittiin eegamu, ilmi namaa lafa kana irra yeroo jiraatutti seera ittiin walitti dhufeenya namaafi uumama biroo waliin walitti isa fiduufi ittiin qajeeludha.

2.3 Gosoota Safuu

Uummanni Oromoo uumaafi uummama hundaaf safuu qaba. Kun immoo dhalli namaa yeroo lafarra jiraatu uumaa isaa, uumamaawwan biroofi waantoota harka isaan tolchee safeeffachuun kabajee itti jiraata; waliin jiraata; ittiin jiraata. Gosoonni safuu yookiin wantoonni Oromoon safeeffatu heeddu ta'anis muraasa isaanii akka armaan gadiitti ilaalla.

2.3.1. Safuu Uumamaa

Oromoon uumama lafa kanarra jiran maraaf kabaja guddaa qaba. Qacceen biqilootaa, bineensotaa, beelladootaafi kkf akka itti fufaniif kunuunsa kan taasisudha. Iyyaasuufi Abarraan (2009, f. 7) Oromoon kabajaafi sodaa waaqaatiin waan jiraatuuf jireenya waliinii keessatti waantota raawwatu hunda gaaddisa aadaa jalatti ilaala. Oromoon uumaa waaqayyo uumeef kabaja guddaa qaba. Seera malee itti fayyadamee akka isaan manca'an

hintaasisu.Safuunis uumamni kamuu akka hinmancaane nidhorka.Safuun seera hawaasni Oromoo ittiin walkabajee waliin jiraatu akkasumas uumama biroo waliin osoo miidhaa wal irraan hinga'in akka waliin jiraataniif karaa kan saaqudha.

Safuun uumama hundaa jidduu jiru eegamuun seera uumaati. Seerri kun yoo cabe walitti dhufeenyi uumama jidduu jiru rakkoo irratti kufa. Rakkoon kun akka hinuumamne seerri eegu safuudha. Kanaafuu, safuun walitti dhufeenyi uumama jidduu jiru seera qabeessa ta'ee akka itti fufu seera eegudha.Gama biraatiin, Wandimmuufi Booniin (2006, f. 25) Safuu uumama jidduu jiru akkanatti ibsa.

Akka dhuudhaa Oromootti, safuu buufachuun ulfina Waaqa dura buusuudha.Walii, ofiis hoboofi cooraan, angafaafi quxusuun kan walkabajanidha. Yoo waan dabanii seera uumamarraa jallatan, yookiin kan Waaqni hinjaalanne hojjetame safuu waaqayyoo, kana Waaqayyo nu haa baraaruu jedhama. Safuu kan hinqabne kan hinsaalfanne, hangafaafi quxusuu kan hinkabajneedha.Walumaagalatti, kan Waaqayyoo hinfeene, karaafi seera uumama uumamaa. Waaqayyoorraa kan jallate hundaaf safuu Waaqayyoo jedhama. SafuuWaaqayyoo ulfina guddaadha.Kabajaafi sodaa Waaqayyoorraa seera uumama uumamaa Waaqayyoo abboomuurraa kan ka'e Safuu Waaqayyoo jedhama. (2006 f. 25).

Egaa safuun uummata Oromoo biratti seerri uumaafi uumamaa kan ittiin eegamu, ilmi namaa lafa kana irra yeroo jiraatutti seera ittiin walitti dhufeenya uumama biroo waliin walitti isa fiduufi ittiin qajeeludha. Safuun seera Waaqaa ulfinaafi kabaja waaqaatiif hojiirra ooluu kan qabuudha. Kunis safuu Waaqaafi lafaa, safuu abbaafi haadhaa, safuu hangafaafi quxusuu, safuu uumaafi uumama jidduu jiruufi kkf jechuun nidanda'ama.

2.3.2. Safuu Biqilootaa, Gaarreniifi Malkaawwanii

Oromoon lafti kamiyyuu sababaafi faayidaa malee hinuumamne jedhee amana.Waaqayyos dachee kana gaafa uumu bakkeewwan tokko tokko burqituu, bakkeewwan biroo gaarren, bakkeewwan biroo ammoo biqiloota garaagaraan uwwisee kabaja itti godhee uume.Oromoon lafa Waaqayyo eebbisee warra biroo irraa adda taasissee uume jedhe amanu nikabaja, nisafeeffata. Safuu ardaalee ilaalchisee Dirribii (2016, f. 69) yoo ibsu,

Safuun seera qananiiti.Hunduu walqanansiisee, walkabajee waliin jiraata. Burqaan, Eellifi Horri qananiidha. Itti hinfincaa'amu, itti hinbobbaa'amu, xuriin itti hingatamu, safuudha. Namni nama dheessee burqaa yookiin malkaa keessa yoodhaabbate hintuqamu, safuudha. Biqiltuun qananiidha.Osoo gogaan jiruu jiidhaan hinmuramu. Osoo jallaan jiruu sorooroon (solooloon) sirriin hinmuramu. Damee irraa muru malee hundee muranii balleessuun safuudha. Qanani cabsuun safuu cabsuudha jedha.

Iyyaasuufi Abarraan (2009, f. 7) malkaa yoo ibsan,“Oromoo biratti malkaan safuu qaba.Muummee burqaa bishaanii irratti hindhiqatamu.Muummee bishaanii irratti loonis ta'ee horii biroo itti naqanii hinbooreessan,”jedhu.Yaada hayyootaa kanarraa akkuma hubannu Oromoon ardaalee garagaraa nisafeeffata.Dirreewwan garagaraa, biqiltootaafi malkaawwaniif safuu akka kennanidha. Haaluma kanaan bakkeewwan Oromoon safeeffatu keessaa: malkaa, tulluu, oada, biqilootafi kkf isaan beekamoodha.

2.3.4. Safuu Namaa

Dhalli namaa kamiyyuu safuufi kabajni maal akka ta'e xiyyeeffannoon osoo ilaalee beekuu danda'a. Namni namaaf safuu qaba. Safuun kunimmoo qabeenyaan, bifaan, dhiigummaan, ollummaafi kkf kan giddu galeeffatu miti. Kidaanuu (2016, f. 35) Luba Dafa (1983, f. 28) wabeeffachuun safuu namaa akkanaa ibsa.

Egaa nama ta'ee safuufi saalfii biyyaa kan hinbeekne maraatuu yookiis raatuu kan ta'e yookiis dhukkubsatee kan gaggabee qullaas ofitti qabuu kan dadhabe ta'a. Kara deeman nama dhibamee baatamee deemutti yommuu dhufu kan inni karaa isaa dhiisee nama kana gargaaree baatu namummaa isaaf malee waan biraa ulaagaa keessa galchee miti. Aadaa walfuruunis namni namummaa isaatiin qofa kabajamee gargaarrama. Nama akkanaa eenyummaa isaa utuu hinqoratin, utuu hin gaafatin, baruufis utuu hin dhiphatin nama ta'uu isaaf qofa ulfina kennaniifii, haajaa ofii dhiisanii daqiiqaa muraasa aarsaa kanfaluun gaggeessu. Nama lafoo deemu haaturuu inni fardaan deema jiru illee taanan ofii isaa dhibamaa yoo ta'erran kan hafe yookiin rakkoo gargaarsaaf isa danqu biroo yoo qabaatteraan kan hafe nama dhibamee baatamee deemu bira callisee hindarbu.

Yaada olii kanarraa kan nuti hubannu safuun uummanni Oromoo namaaf qabu eenyullee osoo nama hinajajin hundumtuu ofii isaatiif beekke kan raawwatuufi loogii kamirraa bilisa kan ta'eefi dhala namaa hundaa haala walfakkaatuun kan safeeffatudha. Safuun firummaa, gosummaa, naannummaafi walitti dhufeenya kamirrattuu kan hinhundoofne ta'uu isaati. Dirribiin (2016, f. 69) "Mucaan gaammee (Dabballeen) qananiidha, jaarsi dhaabbataan qananiidha beerri kalaalee qananiidha. Beelliifi gadadoon isaan irra gahuu hinqabu, safuudha. Yoo maatiin isaan sooruf humna dhabe lammiitu soora" jedha. Akka yaada kanarraa hubannutti namni hundi haala garagaraatiin bakkeewwan garagaraatti safuu kan qabu ta'uu isaati.

Walumaa galatti safuun uummanni Oromoo namaaf qabu sadarkaa garagaraa keessatti kan mul'atu yoo ta'u, isaan keessaa gama koorniyaan, hangafaaf, quxusuudhaf, maanguddootaaf, kabaja addaa addaafi sirnoota garagaraa keessatti baay'inaan kan mul'atanidha.

2.3.5 Safuu Uffannaa

Uummata Oromoo biratti waantoota saffeeffataman keessaa uffannaan isa tokko. Sababa uffanni uffatamu keessaa tokko eenyummaa ummataa ibsuudha. Kunis karaa lamaan ilaalamuu danda'a. Inni duraa akkaataa ummanni tokko amantiifi eenyummaa isaa eeguuf waan raawwatuun kan ittiin of ibsu yoo ta'u, inni lammataa akkaataa namoonni yookiin ummanni biroo eenyummaa ummata sanaa uffata inni uffatuun ittiin hubatu kan agarsiisudha (Yenalem, 2001, f. 92). Uummatni Oromoo akkuma ummata addunyaa kana irra jiraatan birootti jijjiirama addaa addaa keessaa darbee har'a kan ga'edha. Wantoota jijjiirama adeeman keessa tokko haala uffaannati.

Jijjiirama kanaan sadarkaa ammaa kana irra haa geenyu malee uffaannaa duriis ta'e kan bara ammaa haalli uffanna akkafeteen osoo hintaane safuun daangeffamee ta'uu qaba. Safuu uffanna kan cabse muhi dabalata. Yaada kana Firaa'ol (2012, f. 50) akka ibsutti

Namni sammun isaa nagaan ta'e qullaa hindeemu, qaaniidha. Namni kan qullaa deemu yoo maraate qofa. Namni nagaan yoo qullaa deeme kan kolfaa ta'a. Durbi uffata handhuura, harmaafi gudeeda/sarbaa shee mul'isu hinuffattu. Dhimmi guddaan yaadni kun safuun daanga'uuf, dhiirotni ilaalani akka dogoggora sagaagalummaa keessatti hinkufneefi. Nama biratti uffata ofirraa baasani (hanga qullaa ta'anitti) hin jijjiirratani; wayiin da'atanii uffata jijjiirratu malee.

Yaada armaan olii irraa hubachuun akkuma danda'amutti Oromoon nama hundumaaf, amantaan gosaan, umuriifi eenyummaa namaatiin osoo addaan hinqoodiin safuu qaba. Dhalatee waanti safuu hinqabne hinjiru. Uffannaanis safuu qaba. Akkataafi yeroo itti uffataniifi maal akka uffatan qaba jechuudha. Sirna gadaa keessatti Oromoo biratti waanti safuu hinqabne hinjiru jechuudha.

3. Malleen Qorannoo

Qorannoon kun dhiibbaa hammayyumaan safuu Oromoon kabaja namaafi uffannaaf qabu Oromoo magaalaa Amboorratti fuullaffachuun kan ggeggeffamedha. Kaayyoo qorannoo kanaa milkeessuuf malleen qorannoo jiran keessaa mala qorannoo akkamtaa hojiirra oolee jira. Akka hayyoonni hedduun irratti walii galanatti malli qorannoo kun amala waantootaafi taateewwan adda adda jechaatti fayyadamani ibsuuf mijataadha. Bu'uuruma kanaan malli qorannoo kun odeeffannoo maddoota ragaa irraa argaman jechootatti fayyadamuun qaacceeffamee dhiyaatee jira.

Ragaan qorannoo kanaaf barbaachisu, madda ragaa tokkoffaa irraa kan funaaname yoo ta'u madden ragaa kunniinis abbootii gadaa, jarsolii biyyiyaa magaalaa Ambo keessa jiraatan, namoota uffata aadaa magaalaa Ambo keessatti hojjatan/dhahan (weavers), hojjattoota aadaafi turiizimii aanaa Ambo, miseensota afooshaa maaddii harmee magaalaa Ambootti argaman akkasuma namoota manneen uffata aadaa magaalaa Ambo keessa jira keessa hojjatan kenneen qomoon Oromoo ta'an irraa ture.

Maddeen ragaa kunniin tooftaa filmaata iddattoo akkayyoo darbaa dabarsaan filataman. Sababii tooftaa kanneeniin maddeen odeeffannoo kunniin filamaniis ragaalee qarannichaaf barbaachisu namoonni kennuu danda'an warra aadaafi safuu Oromoo beekan filatamuu waan qabaniif.

Qorannoo kana keessatti meeshaalee funaansa ragaa hojiirra oolan afgaaffiifi marii garee turan. Afgaaffiin gamisaan caasaffame namoota dhiibbaa ammayyumaan safuu uummanni Oromoo kabaja namaafi uffannaaf qabu irratti geessisu kanneen beekaniifi kallattii aadaafi safuutiin muuxannoo yeroo dheeraa kanneen qabaniifi dhimma qarannichaa irratti hubannoo ga'aa qaban afgaaffiin odeeffannoo kennaniiru. Haaluma kanaan namoonni odeeffannoo kennan dhiibbaa ammayyumaan safuu uummanni Oromoo kabaja namaafi uffannaaf qabu kanneen beekaniifi kallattii aadaafi safuutiin muuxannoo yeroo dheeraa kanneen qaban yommuu ta'an dhiirota kudhan (10) fi dubartoota shan (5) walii galatti namoota kudha shan (15) tu afgaaffiin odeeffannoo kennan.

Meeshaan funaansa ragaa inni biraa hojiirra oole marii gareeti. Marii garee kana keessatti namoonni 14 garee lamatti qoodamanii (garee tokko keessatti namoota torba) kan hirmaatan yoo ta'e halli filannoo isaaniis toofta filmaata iddattoo akkayyootiin ture. Kan isaan filatamanisa madden odeeffanno armaan olitti eeraman keessaa ture. Malli funaansa ragaa kun odeeffannoo karaa afgaaffiin hinarganne guutuu maayiirra oole.

3.2. Mala Qaaccessa Ragaalee

Odeeffannoon meeshaalee funaansa ragaa afgaaffiifi marii gareetiin funaaname haala qabiyyeewwan gurguddoon safuu uummanni Oromoo kabaja namaafi uffannaaf qabu kanneen meeshaalee funaansa ragaa afgaaffiifi marii gareetiin walitti qabaman mataduree matadureen qoqqoodamuun kaa'amaniiru. Sanaa booda ragaaleen dhiibbaa ammayyummaan safuu uummanni Oromoo kabaja namaafi uffannaaf qabu irratti funaanaman haala kaayyoo waliin deemuufi gaaffilee ka'aniif deebii quubsaa kennuu danda'aniin qindaa'aniiru. Itti aansuun ragaaleen bifa sagaleedhaan walitti qabaman irra dedeebi'amee dhageeffachuun gara barreeffamatti jijjiiruun ragaalee barreeffamaan funaanaman waliin sirreessuufi qindeessuun qaaceffameera.

4. Xiinxala Ragaalee

Kutaa kana jalatti ragaalee karaa afgaaffiifi marii garee funaanaman xiinxalanii dhiyaataniiru

4.1. Yaadrimee Safuu Uummanni Oromoo Qabu

Uummanni Oromoo durii kaasee sirna gadaa keessatti duudhaa, aadaafi safuu mataa isaatiin bulaa kan turefi ittiin bulaa kan jirudha. Uummanni Oromoo uumaafi uumama hundaaf safuu qaba. Kunimmoo dhalli namaa yeroo lafarra jiraatu uumama isaa, uumamaawwan biroofi wantoota harka isaan tolche safeeffachuun kabajee kan itti jiraatu; waliin jiraatuufi ittiin jiraatudha.

Dirribiin (2012) Safuun qaama sirna gadaa akka heera ittiin bulmaataatti Oromoo fayyadamu jedha. Innis heera ittiin uumaafi uumamni ittiin wal dandaa'anii waliin jiraatanidha.

Safuun seera uumaafi uumamaa, namaafi nama, namaafi uumamni marti ittiin qajeelfamudha. Namoonni afgaaffiifi marii garee keessatti hirmaatan kanuma cimsan. Yaada kana yeroo gadi jabeessan safuun mirgaafi dirqama nimul'isa; bilchina jiruu namaa keessatti waanti guddaan "safuu beekuuf ittiin buluudha" jedhu. Kunis, safuun madda waa hedduu ta'uu isaati. Safuun yoo cabe daba yookiin cubbuu ta'a. Seerris iddoo dhaba, seeri yoo diigame nagaa dhabamsiisa. Yoo safuun eegame hariiroon jireenyaa waan cimuufta jireenyi nitola. Uummanni Oromoos safuu uumaafi uumama gidduutti jiran: safuu waaqaa, biqilootaa, bineeldotaa, malkaa, tulluu, safuu sirnoota addaa addaa, safuu meeshaalee aadaa, safuu uffannaafi safuu namaa eeguun jiraata. Sababiin isaa safuun yoo hinjirre walitti dhufeenyi uumaafi uumamaa nijeeqama. Kunis safuun olaanaa yookiin dursaa seeraa ta'uu isaa agarsiisa.

4.2. Yaadrimee Safuu Uummanni Oromoo kabaja Namaafi Uffannaaf Qabu

Abbootii gadaafi jaarsoliin biyyaa afaaffiifi marii garee keessatti hirmaatan akka ibsanitti Uummanni Oromoo dur duriin kaasee aadaa, duudhaa, safuufi seenaa mataa isaa qabaachuu irra darbee addunyaa kanaaf sirna gadaa gumaacheera. Sirni gadaa kunis siyaasa, dinagdeefi hawwaasummaa of keessatti qabata. Abbaan gadaas siyaasaa aangoo sirna gadaatiin, dinagdee hojii dinagdeetiin, hawwaasummaa safuudhaan akka bulchu dabalun ibsan. Uummanni Oromoo dhimmoota jiruufi jireenya keessatti raawwataniifi umama lafa kana irra jiraatan maraaf kabajaafi ulfina mataa isaanii qabu. Dhimmi raawwatu kamiyyuu akkafteen hinraawwatu; sodaafi kabaja uumaa qaba. Akka odeef kennitoonni jedhanitti safuun seeraan, aadaafi amantiin Oromootiin waantoota dhorkaman mara kan ofkeessatti haammatudha. Oromoo biratti maatiin safuu qaba; maanguddoonni safuu qaba; dubartiinis safuu qabdi; dhiirri safuu qaba; quxisuun safuu qaba; angafni safuu qaba; uffannaan safuu qaba jechuudha.

Odeef kennitoonni cimsanii akka ibsanitti Oromoon safuu inni kabaja namaafi uffannaaf qabu kan maddu sirna gadaa isaarraati. Kana jechuun sabichi kan bulu safuudhaan, hoodaan, aadaafi duudhaadhaani. Kanaaf, Oromoon akkana jedha “Waaqni safuu roobaa; lafti safuu magarsa.” Kunis, waaqniifi lafti safuudhaan akka bulu uumaatuu hundumaafuu toora naqeeff jechuudha.

Safuu namni waliif qabu ilaalchisee odeef kennitoonni akka jedhanitti Oromoo biratti nama ta’ee namni safuu hinqabneefi namni safuu hinbeekne hinjiru. Nama hundumaaf safuutuu jira. Hundinuu safuu waliif kenna.. Xiqqaan guddaaf, guddaanis xiqqaaf kabaja kenna. Ollaan walsafeeffata, maatiinis akkuma akka isaatti kabaja waliif laata. Dhiironni dubartootaaf, dubartoonnis dhiirotaaf safuu laatu; uffannaan safuu qaba.

Akka yaada odeef kennitootaatti aadaan Oromoo bakka qorannoo kun itti geggeeffamee namni kamuu uffata dhedheeraa kan qaama isaa/ishee guutuu dhoksu uffachuun barbaachisaa akka ta’e yaada kennaniin mirkaneessanii jiru . Kana malees, osoo uffannaan ammaa kun hindhufiin dur Oromoon uffannaa halkaaniif guyyaa jirbii irraa ofiif hojjetataa ture. Kanneen uffannaa guyyaaf qophaa’an keessaas kan qullaa namaa mul’isu hinjiru jechuun ibsu.

Yaadota armaan olii irraa hubachuun akkuma dandaa’amutti Oromoon nama hundumaaf, amantaan gosaan, umuriifi eenyummaa namaatiin osoo addaan hinqoodiin safuu qaba. Dhalatee waanti safuu hinqabne hinjiru. Uffannaanis safuu qaba. Akkataafi yeroo itti uffataniifi maal akka uffatan kan qabudha. Sirna gadaa keessatti Oromoo biratti waanti safuu hinqabne hinjiru jechuudha.

4.3. Safuu Kabaja Maanguddootaafi Dhiibbaa Ammayyummaan Qabu

Uummata Oromoo biratti maanguddoonni kabaja olaanaa qabu. Kanas Oromoon afoola isaa keessaa mammaaksan “Jaarsaafi qottoo dura hindhaabbatan” jechuun ibsa. Kana jechuun jaarsi kabajaa guddaa kan qabuufi sodatamaa ta’uusaa nutti agarsiisa.

Safuu Oromoon qabu keessaa safuun kabaja maanguddootaaf godhamu isa tokko. Haa ta'u malee yaanni namoota afgaaffiifi marii garee keessatti hirmaatan akka agarsiisutti, kabajni maanguddootaaf kennamu kan duriifi kan ammaa gidduu garaagarummaa guddaatu jira. Garagarummaa mul'ate yeroo ibsan, 'duratti Uummanni Oromoo biratti maanguddootaaf kabaja guddaatu godhama. Bakka kamittillee maanguddoon yoo alaa olseenu lafaa ka'anii bakka kennuuf; dura hintaa'ani; dura harka hindhiqatan; daandiirratti callisanii bira hindarban; hoofkaltii gaafatu. Maanguddoon sunis kabaja argadhaa, haarrii argaa' jechuun akka eebbisan himan. Kabaja kennameef immoo maanguddoonni umurii dheeraa argadhaa jedhanii kanneen kabaja kennaniif eebbisu. Maanguddoo dura laga hince'an. Kunis kan ta'eef, maanguddoon beekaadha; yeroo laga ce'us itti irreeffata. Nu jiisi jedhee waaqa kadhatee laga ce'a. Kanaaf, maanguddoo dursanii lagatti hinseenan.

Akka yaada odeeffaknitootaatti, yeroo ammaa maanguddoonni kabaja duraan qaban bakka baay'eetti hinargatan. Kabajni maanguddoota hir'achaa dhufeera. Yeroo ammaa kana bakka maanguddoonni jiranitti wal arrabsuu; wal loluuniifi wal tuffachuun beekamaa ta'eera. Duratti maanguddoo kabajuun waan inni hojjetu waliin hojjetu; amma immoo kabajni isaayyuu dagatamaa adeemeera. Keessumaayyuu maanguddoo hinbeekneef kabajni kennamu hedduuminaan hir'ateera. Sababni kun ta'ee, dhaloonni ammaa natuu sicaalaa beeka jechuu baay'isa. Yeroo ammaa kana aadaafi duudhaa ofii dhiisanii kan ormaa jiraachuun baay'achaa dhufeera. Kunimmoo kan ofii akka waan boodatti hafa godhanii ilaaluu irraa madde. Duudhaafi safuu Oromootiin faayamanii guddachuu dhabuu, faayidaa ofii dursuutu mul'achaa jira jechuun ibsu.

Kanamalees, yeroo amma kana mul'achaa jiru maanguddoota tuffachuun, safeeffachuu dhiisuu, yeroo isaan haas'an gidduu galuun nimul'ata. Dhaloonni ammaa mirga kooti jechuu baay'isa kan fedhii kootii natuu beeka jedha. Kun gaarii fakkaatus, maanguddoota salphisuuniifi bakka kennuu dhiisuu sirrii akka hintaane deebii kennitoonni ibsaniiru.. Kun ammoo nama abaarsisa. Mammaaksa Oromoo keessatti "Jaarsi guddaan si hinabaariin; bishaan darbaaf jiru siin hinnyaatiin" jedhu yoo fudhanne jaarsi akka nama hinabaarreef waan jaarsi jedhu diduu akka hinqabne nu hubachiisa. Keessumaayyuu yeroo ammaa kana naannoo buufata konkolaataa keessatti maanguddoo, abbaafi haadha afaan hinmalleen arrabsuun hedduuminaan mul'ata. Kunimmoo safuu eeganii jiraachuu dhabuu irraa madda. Kana keessatti ammayyummaa waanti fakkatu dhaloona ammaa ofdagachiisaa jira. Keessumaa abbaan gadaa afgaaffii keessatti hirmaatan tokko dhaloonni ammaa kun maanguddootaatti akka qoosaniifi haala safuu hinqabneef yaada qoosaa fakkatuu garuu kan ta'e, maanguddoo rifeensi maatii isaanii haarrii malee hinqabne (jirbii fakkaatutti) tokkotti dhufanii Afaan Amaaratiin gaaffii "ቃጫ ፋብርካ በየት በኩል ነዉ" jechuun isa gaafaatan jedhan. Manguddichis

"መንገዱ እንኳን በዚህ ነዉ:: ነገርግን በዚህ አካሄድ የሚትደረሱበት አይመስለኝም አላቸዉ አሉ" jechuun deebii kenne jedhan. Yaanni kun kan agarsiisu dargaggoonni waan uumaman manguddicha kennameef saalfii malee itti qoosuu isaaniiti. Deebii maanguddoo kun kenne kunimmoo kan mul'isuu aadaafi safuu uummataa cabsuun kun seera uumaa darbuufi cubbuu ta'uurra darbee umuriillee kan namaaf hinlaanne ta'uu isaati.

Kana malees, abbaa gadaafi maanguddoon afgaaffii keessatti hirmaatan ibsanitti, yeroo ammaa kana yeroodhuma isaatu kabaja nama dhowwate nutti fakkaata jedhu. Keessumaa dargagoonni naannoo magaalaa jirataniif kanneen mana barnootaa dhaqan yeroo ammaa kana maanguddoota maqaa hinmalleen jechoota safuu hinqabneen “sheebaw” jechuun waamuun baay’ateera jedhu. Kun immoo akka qaroomuu isaanitti fakkaata jedhuun ibsan.

Akka yaada odeefkennitootaatti safuu Oromoo balleessuu keessatti siyaasaan biyyaatii harka keessaa qaba jedhu. Umurii dheeraa akka lakkoosise eeranii jiru. Keessattuu, maanguddoonni buleeyyii afgaffiifi marii garee keessatti hirmaatan akka ibsanitti, kabajni aadaa Oromoo adda durummaadhaan akka dagatamu bara xaaliyaaniin biyya Itoophiyaa weerarte bara 1933 irraa eegaleeti yaada jedhu duubatti yeroo dheeraa deemanii abbootii isaanii wabeeffachuun kaasan. Jaarsaafi jaartii kabajuun barbaachisaa miti; aadaa boodatti hafaadha jedhanii uummata barsiisaa akka turan dabalani manguddoonni kunniin eeranii jiru. Namoota biyya alaatii dhufantu biyya keenya, aadaa keenya, duudhaa keenya irratti dhiibbaa geessisaa jira jechuun komatu. Inni kan biraan ammoo hammayyaa’uu/qaroomina waan jedhantu safuu uummanni Oromoo qabu irratti dhiibbaa guddaa geessisaa jirajechuun ibsu. Kunis yeroo ammaa jijjiirama guyyaa gara guyyaatti mul’atu waliin deemuf akkaataa dubbiifii gocha isaaniitiin waanta aadaafi safuu uummata Oromoo irratti dhiibbaa geessisu calaqqisiisuutuu heedduminaan mul’achaa jira. Yeroo ammaa kana miidiyaa haawasaafi saba himaale hordofuu malee yeroon itti safuufi duudhaa ganamaa wal barsiisan hinjiru. Hunduu jireenya isaa guyyaa guyyaa duukaa fiigaa oola jechuun ibsu. Kana malees, akka odeefkennitoonni ibsanitti hir’achuun kabaja dhala naamaa akka waliigalattiifi kan maanguddootaa akka addaatti sababa kanneen ta’an keessaa kanneen akka barnoota hammayyaa, babal’ina magaalotaafi industurii qooda akka keessaa qaban ibsanii jiru.

Yaadota armaan oliirraa kabajaafi safuu Oromoon akka waliigalatti dhala namaaf qabuufi manguddoota ogummaafi muuxannoo gadifageenya qaban (wisdom and exepiernce) hir’achuuf sababa kanneen ta’an agarsiistota hammayyummaa kanneen ta’an barnoota hammayyaa, babal’ina magaalotaa, industirii, sabaahimaalee akkasumas siyaasni gahee kan qaban ta’uu isaanii hubachuu nidanda’ama.

4.4. Kabaja Maatiirratti Dhiibbaa Ammayyummaan Qabu

Uummata Oromoo biratti maatii jechuun abbaa, haadha, daa’immaniifi namoota qe’ee tokko keessa waliin jiraatanidha. Egaa Oromoon dur qe’ee bal’aa tokko keessa maatii isaa qabatee waliin jiraataa ture. Jireenya akkasii keessatti hundumtuu walsafeeffachaa waliin jiraata.

Akka odeefkennitoonni ibsanitti ,dur uummata Oromoo keessatti maatiin safuufi kabaja waliif qabu jedhu. Fakkeenyaaf, mana keessatti abbaan manaafi haati manaa kabaja waliif qaban agarsiisuurraa kan ka’e haati manaa abbaa manaa maqaan hinwaamtu yookiin isni jettee waamti. Akka yaada isaanitti kun kan ta’uuf walirraa fageenya uumuuf osoo hintaane walkabaja qaban agarsiisuuf jedhu. Mana keessatti dhiyaanni yeroo dhiyaatu abbaa manaa dura namni harka hindhiqatu ; maaddisi harka hinkaahu; abbaan manaa mataa manichati. Innis jalqaba haadha manaa afaan kaa’a. akka carraa ta’ee abbaa manaafi haati manaa yoo

walitti bu'an, isheen gara diinqaa yoo baqatte safuudha hintuqu. Abbaan manaafi haati manaa yeroo karaa deeman, haati manaa duuba hindeentu safuudha; ishees dura laga hince'u.

Kana malees, dur maatii keessatti ijoolleen abbaafi haadhaaf safuufi kabaja qabu ture. Abbaadhaan 'abbaa' haadhaan ammoo 'harmee' jechuun maqaa kabajaan waamu malee maqaan hinwaaman turan. Ilmi abbaaf safuuqaba; intalli haadhaaf safuu qabdi; ijoolleen lamaan (ilmaafi intala) waliin haa qabataan malee gama gama isaaniitiin leenjisu. Akkuma mammaksi Oromoo jedhutti 'haadha laalii' intala fuudhi, 'abbaatu reeffana leenjifata' jedhan ilaaluun nidanda'ama. Kunis safuu hawaasichaa eeguun maatiin ijoollee guddisaa akka turan agarsiisa.

Akka yaada odeefkennitoonni ibsanitti, yeroo ammaa kana ijoolleen maqaa baramaa abbaafi haati ittiin waamamaa turaniin waamaa hinjiran. Fakkeenya, ijoolleen haadhan 'mother' Kan abbaa 'Dad yookiin father' obboleessaan 'brother' akkasumas obboleettiin ammoo 'sister' jechuun waamuun heddummachaa jira. Kunis safuufi kabajni maatii gidduu jiru haala jijjiirama yeroo wajjin hir'achaa dhufuu isaa hubachuun nidanda'a. Sababa jijjiirama maqaalee miseensata maatii kunniinii aadaa ofitti amanuu dhabuu, kan hormaa kan ofii caalchisuufi malaattoo qoroominaa fakkeessanii fudhachuu dhaloota ammaa kana fakkaata.

Dabalataanis, akka maanguddooniifi abbotii gadaa afaaffii marii garee kessatti ibsanitti, obbolaan waliif safuu kennu. Quxusuun hagaafaaf safuufi kabaja kennu. Bakka maatiin hinjirretti itti gaafatamaa fudhatu. xiqqaan guddaaf, guddaanis xiqqaaf kabaja kenna. Ittuma dabaluu odeefkenntoonni kunni akka himanitti, ollaan walsafeeffata, maatiinis akkuma akka isaatti kabaja waliif laata. Hangafni nikabajama; safuufi aadaa Oromoo keessatti angafniifi quxisuun wal qixa hinilaalaman. Keessumaayyu itti gaafatamummaa fudhachuu ilaalchisee, hangafti qixxee abbaati; sammuu warraati; ilmi hangafaa hawaasa keessattis ta'ee akka maatiitti iddoo olaanaatu akka kennamaaf manguddooniifi abbootiin gadaa ibsanii jiru. Kana jechuun, jireenya idilee hawaasaa keessatti hangafummaan iddoo olaanaa qaba. Ilmi hangafni osoo ga'iila hinraawwatiin quxisuun raawwachuu hindanda'u; osoo intalli hangafti jirtuu quxusuun hinheerumtu; osoo ilmi hangafni jiru quxusuun hineebbisu; quxusuun eebbisuuf hofkaltii hangafa gaafata; malkaa kan dura ce'u hangafa; quxusuun dursee ce'uuf hofkaltii gaafata. Bakka abbaan mana hinjirretti illee isa/isheetuu mana hooggana. Hangafa jechuun bakka abbaan hinjirretti akka abbaatti quxusuu kunuunsa; yoo balleesse ni adaba; nibarsiisa; hojii gurguddoo ofii hojjeta; faayidaa kamillee quxisuuf dursa kenna; teessoo irra angafni osoo jiruu quxisuun dura hintaa'u; waan angafni jedhe jala hindeebisan, hojii xixiqqoo mana keessaa quxisuutuu hojjeta. Angafni quxusuu akka ilmoo isaatti ilaala. Akkuma hangafaa quxusuunis kabaja kan qabudha. Oromoon gaafa eebbaaf ka'e "waaqa angafa quxisuu" jedhee kadhata. Angafaafi quxisuu irraa kan hafe warreen biroon araddaa abbaa isaaniirraa fagaatanii ijaarrachuu danda'u. Akka seera sirna gadaatti akka carraa ta'ee angafni yoo lubbuun darbe yookiin boqote bokkuun ilma quxusuu sanaaf kennama. Osoo quxisuun jiruu seerri aadaa bokkuu ilma giddu galeessaaf hinkennu.

Akka odeefkennitoonni jedhanitti safuun kun yeroo ammaa baay'ee hir'achaa jira. Akka yaada isaaniitti, yeroo ammaa kana quxisuun angafa safeeffachuun hinjiru; dursa kennuufiin hinjiru, anatu beekaatu baay'ata, waa'ee koo maaltuu si galchee jechuutuu baay'ata.

Walkabajuu dhiisuurra darbee, ijoolleen yeroo ammaa kana maatiif abboomamuu dhiisuutuu heeddummachaa jira. Keessumaa ijoolleen si'anaa abbootiifi harmootii isaaniin isin hinbeektan jechuun gorsa isaanii fudhachuu dhiisuu, humna maatii ol ta'uu, baasii guddaa baasisuu, gadi of qabanii jiraachuu dhiisuu, bakka tokko tokkotti keessumaayyuu warra irraa adda ba'anii jiraachuutuu mul'ata. Sababa safuu hawaasarraa maquu daa'immanii kana ilaalchisee odeeffennitoo yoo ibsan, ammayyummaa (yeroo faana deemuu), walitti dhufeenya addunyaafi miidiyaalee hawaasaa, aadaan wal makuu, keessumaa immoo dhimma gaa'ila irratti aadaa warra dhihaa ofitti fudhachuun kanan jaalladhe maaltu nama galche jechuun suuta suutaan amaleeffachuun safuufi duudhaa Oromoon maatiif qabu balleessuutuu akka babal'achaa jiru kaasuu. Inumaayyuu bakka namni nama argutti wal dhungachaa daandiiarra gocha hinmalle agarsiisaa adeemuutu mul'ata. Kanas nama safuufi duudhaa Oromootti hinguddanetuu kana godha. Ta'us garuu safuufi duudhaa Oromoo qabatanii qaroomuun ni dandaa'ama ture. Sababa duudhaafi safuu Oromoo malee walitti dhufeenya orma waliin godhaniif, gaa'ila dura hiriya qabatanii wajjiin waan jiraataniif, bakka bashannanaa waan deemaniif, yeroo malee heerumuu, ulfaa'uufi ulfa baasuun akkasumas gaa'ila ofii diiguun haalaan heeddummachaa jira.

Akka yaaxxina fayyadeessummaatti jijjiiramni hawaasummaa sochii haala tokko keessaa gara haala biraatti taasifamu jechuudha. Kanumaan wal qabatee Odeeff kennitoonni akka jedhanitti uummata Oromoo biratti kabajni maatii gidduu jiru jechuunis abbaa manaafi haadha manaa, hangafaafi quxisuu, abbaafi ilma, haadhaafi intala gidduutti jiru, duratti haala gaarii ta'een hojjiirra oolaa kan ture yoo ta'u, yeroo ammaa immoo jijjiirama guyyaa guyyaan hawaasni argamsiisaa adeemuun safuun kabaja maatii gidduu jiru baay'ee kan gadi bu'edha.

Yaadota armaan olii irraa kan hubatamu safuu uummanni Oromoo kabaja maatii keessatti qabu haalota adda addaan kan manca'e yoo ta'uyyuu irra caalaa isaatti sababa ammayyummaa irraan kan ka'e wal safeeffachuun maatii gidduutti hir'achuu bira darbee sadarkaa nama qaanessu irra kan ga'e ta'uu isaafi dargaggoonni akka arganitti daandii irratti waan barbaadan kan goodhaniifi abbaan manaafi haati manaa sodaa tokko malee wal hiikuun raakkoo hawwaasummaaf saaxilamaa jiraachuu isaaniituu hubatama. Akkasumas ijoolleen mana keessatti maatiifi walii isaanii wal safeeffachuu dhiisuu bira darbanii sadarkaa ajaja maatii diduufi baasii hinmaalleef saaxiluu bira ga'uun isanii heeddummachaa jiraachuu isaa nu hubachiisa. Kunis akka yaaxina jijjiirama hawaasaatti yommuu ilaalamu, hawaasni Oromoo sababa jijjiirama hawaasummaatiin yeroodha gara yerootti jijjiiramaa adeemuun qabiyyee safuufi safeeffannaa isaa gadi dhiisaa dhufuun wantoota armaan olitti ibsaman fiduu danda'eera.

4.5. Dhiibbaa Ammayyummaan Kabaja Koorniyaa irraa Geessisu

Akka abbootiin gadaa afgaaffiifi marii garee irratti hirmaatan ibsannitti, sirna gadaa keessatti dhiirronni dubartoota, dubartoonnis dhiirotaaf safuu laatu. Abbaan manaafi haati manaa aangoo wal qixxee qabu; yoo abbaan manaa abbaa gadaa ta'e, haati manaa ammoo haadha siiqqee taati. Dubartiin safuu qabdi. Haadha dhiiraa yookaan haadha dubartiiti. Harkatti yookaan garaatti baatti. Kanaafuu, hinrukkutamtu. Yaadaan waliigaluullee yoo jirate, dubartii reebuun safuu balleessuudha. Dubartii gudeeduunis safuu balleessuudha. Dubartii siiqqee

qabatee kabajuu dhiisuun safuudha. Haadha siiqqee bira darbaanii wal loluun safuudha. Ajaja haadha siiqqee jalaa diduun safuudha. Kanamalees, odeefkennitoonni sharrooni safuu eeggachuu qaban irratti akka ibsanitti, shamarreen tokko gaa'ila dura qunnamtii saalaa gochuun safuu balleessuudha dubbatan. Itti dabaluun, warrii dhiraa dursa kennuu safuu Ormoo eeguu akka ta'e himan. Kana fakkeenyaan deegarani yoo ibsan, dhiirri fardaa yaabbattee osoo deemuu dubartiin lafa hindeemtu jechuun himan. kunis kan ta'uuf jedhu odeef kennitoonni kunniin, dubartiin ji'oota sagaliif garaatti baatee erga deessee booda, kunuunsitee daa'imman guddisuun dhaloota itti fufsiisuu keessatti gaheen ishee olaanaa waan ta'eef kabajaafi qanani guddaa qabdi jechu cimsanii ibsan. Dursi yeroo kamiyyuu isheef kennama. walitti bu'insi abbaa manaa ishee faana yoo uumamellee, dubartiin gurduuba yookaan utubaa qabannaan hindhaanamtu jechuu odeefkenntoonni ibsan.

Walumaagalatti yaada abbootii gadaa, jaarsolii biyyaafi namoota biroo afaaffii marii garee keessatti hirmaatan yoo cuunfamee ilaalamu, uummata Oromoo biratti dubartiin haadha, obboleettidha, intala ofiiti, haadha manaadhas akkaumas dubartii jireenya dhalootaa keessatti akka utubaatti ilaalamuu dandeessi; uummata Oromoo biratti dubartiin iddoo olaanaa qabdi. Kanaaf hawaasa Oromoo biratti kabajaafi ulfina guddaa qabu. Isaanillee kabajaafi ulfina isaanii kana eeggachuuf jecha yeroo nyaatan, yeroo dhugan, yeroo kolfan, yeroo dubbatan ofeeggannoodhaan raawwatu. Daa'immummaadhaa kaasanii haalli dhiirota ittiin guddisaniifi kan isaanii garaagara. Dubarri ofeeggannoodhaan guddifamti.

Dabalaanis, yaadonni odeef kennitoota irraa argame akka mul'isutti, haariiroo waliin jireenyaa keessatti dhiiraafi dubartii gidduu safuun akka jiru himan. Dhiirri dubartii dura bishaan hindhugu; laga hin ce'u; hindeemu. Dubartoonnis gama isaaniitiin, dhiirotaaf kabaja akka qaban odeef kennitoonni ibsaniijiru. Kanas fakkeenyaan deegarani yoo ibsan, abbaan manaa hamma fedhan balleessuu iyyuu, haati manaa nama fuulduratti hinsalphiftu jechuun safuu waliif eegan ibsan. Beekaas ta'e wallaalaa dhiira salphisuun safuudha. Sababa dhiira ta'eef qofa kabaja; keessumaa abbaan manaa haal duree tokko malee kabajamuu qaba. Dubartootaafis xiyyeeffannoo addaatu umuriifi barabaachisummaa isaanii hubaannoo keessa osoo hingalchiin kennamaaf. Kunuunsa shamarranii taasifamu ilaalchisee, odeef kennitoonni yoo ibsan, "durbi qarreen qananiidha. Akka argite nama wajjiin hindubbattu. Orma wajjiin hintaphattu; hindeemtu, hinnyaattu; dubartiin hinlolan; namni osoo miidhuu ilaalani bira hindarbani. Dubartiin akka barbaaddetti hindeemtu; Shamarreen geessuun qofaa qoraan cabsu, bakka bashannanaa, gabaa deemuu, bishaan waraabuufi ergaa addaa addaaa hindeemtusafuudha," sababa isaas yoo ibsan, sharra qofaa yoo deemte rakkoo addaa addaatiif saaxilamuu dandeessi jechuun ibsan. Akka aadaa Oromootti gaa'illi kan rawwaatamu yoo maatiin lamaan wal jaallataniifi intalliifi gurbaan yoo walii galan qofaadha. Gaa'illi akkasii haala salphaan hindiigamu.

Haala yeroo ammaa kana safuu koorniyaarratti jiru ilaalchisee maanguddoonni yoo ibsan, inni dhiirri kabaja dubartiif kennuu dhiisee waan barbaade karaa ittiin irratti raawwatu

barbaada jedhu. Waa'ee ishee dhimma itti hinqabu. Sossobee faayidaa isaa irraa argachuu qofa barbaada. Yeroo malee cabuun ishee, ulfina ishee dhabuun ishee, yeroo malee ulfaa'uun ishee isatti hindhagaa'amu. Faayidaa miira isaa kan yeroo qofa dhagggeeffachuun umurii ishee

gutuu cabdee akka haftuuf sababa ta'a. Sababa safuun koorniyaa badeef eeyyama warraa malee orma waliin dubbachuun, waliin ooluu, bashannanuufi gaa'ila dura dogoggoruun baay'inaan mul'ata.

Kabaja barbaachisu waliif gochuu dhabuu irraan kan ka'ee, gaa'ila diiguun heedduminaan mul'ata. Kana malees, sababa ammayyummaa irraan kan ka'e kan anaaf ta'u anatu beekaan waan baay'ateef filannoo maatiidhaan gaa'ila ijaaru hinbarbaadan. Aadaa biyya ormaa ofitti fudhachuun jaallallee ofii waliin daangaa malee gaa'ila dura walitti dhihaachuun booda ammo kabaja wal dhowwachuun haalaan hammaachaa jira.

Walumaagalatti, hariiroo yeroo ammaa gama koorniyaan jiru karaa isaa isa sirrii irraa maqera. Sababiin isaa shamarreen tokko dhiira tokko waliin haal duree tokko malee walitti dhufeenya daangaa hinqabne uumuun jiraachuun waan hedduummateefi. Kun kan dhufe hammayyoomuu ofitti fakkaachuun safoo Oromoo ganamaa dagachuurraa dhufe.

Akka yaaxxina jijjiirama hawaasaa kan daddabarsaan (Diffiusion theory) dhufuutti jijjiiramni hawaasaa kan dhufu dadarbinsaa aadaa, haala jiruufi jireenya hawaasa biraa irraa gara hawaasa kan biraatti jireenya guyyaa guyyaa keessatti dhufu irraa kan maddudha. Kanas Hayyuun Anele (1999) jijjiiramni hawaasaa kan dhufu dadarbinsa amalaa, aadaa, duudhaafi dhugeeffannaa gareedhaa gara gareetti dhufu irraa madda. Itti dabaluu hayyootni Ekpenyong (1993, f. 198) "...[kanas kan raawwatu uummata] warra baay'inaan aadaa ergufatudha jechuun yaada kana cimsu. Yaanni odeef kennitoonni kennanis yaaxinuma kanaan wal qabata. Akka odeef kennitoonni ibsanitti duratti dargaggootaaf gaa'ila kan dhaabu maatiidha. Kanaaf, maatiin isaanii akkaataa duudhaafi safuu Oromoo eeggateen gaa'ila isaanii ijaara turan. Yeroo ammaa garuu jijjiirama yeroon fide yookiin sababa ammayyummaa irraan kan ka'e kan anaaf ta'u anatu beekaan waan baay'ateef dargagoonni filannoo maatiidhaan gaa'ila ijaaru hinbarbaadan. Fedhii ofitiin gaa'ila ijaarrachuun garii ta'ee akkasumas waan yeroo faana deemu madaksaniiitti fayyadamuun fudhatama qabaatuyyuu, aadaa biyya ormaa ofitti fudhachuun jaallallee ofii waliin daangaa malee gaa'ila dura walitti dhihaachuun booda ammo kabaja wal dhowwachuun haalaan hammaachaa waanti jiru kun kan deeggaramu miti. Kanaafuu, aadaafi safuu Oromoon qabu cabsuun daddarbinaan kan dhufe aadaa biyya ormaa akkuma jirutti ofitti fudhachuudhaan kan dhimma itti ba'amu kun miidhaa qaba.

Yaadotaarmaan olii irraa kan hubatamu, safuu Oromoon gama koorniyaan qabu kanduraafi kan ammaa yommuu wal bira qabamee ilaalamu kan ammaa hedduu kan safuu Oromoo irraa fagaate ta'uu isaati.

4.6 Dhiibbaa Ammayyummaan Safuu Haala Uffannaa irratti Geessisu

Uummanni Oromoo akkuma uummata addunyaa kanarra jiraatanii jijjiirama tirannaa adda adda keessa darbee har'a kan ga'edha. Waantoota jijjiirama tirannaatiin jijjiiraman keessaa tokko aadaa uffannaadha. Akka Abbootii gadaafi manguddoonni afgaaffiifi marii garee keessatti ibsanitti, duratti aadaa Oromoo keessatti uffannaa dhagna guutuutuu uffatama. Maanguddoonni bullukkoofi gaabii uffata turan; kun immoo maanguddummaa isaanii fi nama ummuriin raagan ta'uu isaanii mul'isa. Dubartoonni ammoo wandaboo kan jedhamu uffatu,

warra guddaa, warra beekaa, haadha siiqqee, warra ayyaantuu jedhamu;duratti uffannaan akaakuu adda addaa baay'inaan hinturre; haa ta'u malee, waanuma jiruun iddoo safuu ofii ittiin dhokfatu;Amma garuu uffannaan jiru ittiin qaama safuu isaanii agarsiisaa adeemu. Inni dhiirri surree gadi butee qullaa isaa agarsiisaa adeema.Isheen shamarrri immoo uuffata gabaabaafi qoma irraa gadi bu'u uffachuun qaama safuu isaanii mul'isaa adeemu. Duratti uffanni ofii yoo cite/tarsa'e hodhatanii qullaa ofii ittiin dhokfatu.Amma immoo galagaltoo isaa uffata ciccitaa uffachuun amaleeffannaa ta'aa dhufeera jedhu.Keesumaayyuu uffataa guyyaa guyyaa yoo ilaalte kan safuu Oromoo ganamaa kan eeggate miti.

Akka yaada odeeffkennitootaatti, kanaaf sababa kan ta'e, qaroomina fakkaatee warra Oromummaa isaanii sirriitti hinbeekne safuu Oromoo warri dagate qaama isaa /ishee ormatti mu'lisuu akka ammayyoomuu yookiin qaroomuu itti fakkaata. Fakkeenyaaf, uffanni suufii dur biyya keenya keessa hinturre.Oromoon uffannaa jirbii irraa ofii isaatiif hojjetata.Utuma ta'ee iyyuu kan duraan uffatamu kan qaama guutuu dhoksu, dheeraa kan ta'edha. Inni ammaa garuu gabaabaafi boca addaa addaa kan qabu qaama safuu namaa kan mul'isudha. Keessumaa kan shamarranii addumaan kan nama qaanessudha.Nan tolfadha jedhanii balleessaa adeemuutuu mul'achaa jira. Kanaaf, ammayyummaan yakkamummaadha jedhu.Kun immoo sirna gadaa keessatti safartuu kamiinuu fudhatama hinqabu. Waa'een dhimma uffannaa kun xiyyeeffannoo argatee hinilaalamu taanaan, namni waa'ee safuu odeessuyyuu dhaloota fuula duraatti dhufan keessatti muraasachaa adeemuu danda'a.Kun immoo duudhaafi aadaan Oromoo inni ganamaa sun dagatamaa akka adeemu taasisa..

Akkasumas, uffannaa yeroo gara yerootti qaama namaa mul'isuun jijjiiramuu hordofuun qaroomina waan isaanitti fakkaatuuf safuu Oromoon uffannaaf qabu irraan dhiibbaa geessisuun nimul'ata.Dhaloonni akkanaa kun yoo akka isaanii uffachuu baatte immoo kan yeroo waliin hindeemne yookaan haalli yeroo kan hingalleef siin jedhu jechuun ibsu. Haa ta'u malee, duudhaafi aadaa ofii osoo hincabsiin yeroo waliin demuun gaariidha.

Yaadota armaan olii irraa kan hubatamu safuu uffannaa uummanni Oromoo magaalaa Amboo duraan qabu (tarii Oromoo godinaalee biroof dhugaa ta'uu mala) sababa hammayyummaan manca'uu bira darbee sadarkaa yaaddeessaa irra ga'uu isaati. Keessumaa safuun uffannaa kun dargaggootaafi shamarran biratti uffanna kan ofii akka boodatti hafaattii ilaaluun kan hammayyaa'an fakkaachuuf kan ormaa osoo hiikkaa isaa, bu'aafi miidhaa isaa adda hinbaasiin waan yeroon fide ofitti fudhachuun uffachuun heeddummachaa jiraachuu isaa hubatameera. Uffannaan akkanaa kun shamarran bira darbee harmootiidhaan uffatamuun isaa heeddummachaa jiraachuun ammoo hangam safuu uffannaa Oromoon qabu irratti dhiibbaan akka ga'u nutti agarsiisa.Kun haala kanaan kan itti fufu yoo ta'e safuu uffannaa kan Oromoon duraan qabu badaa adeemuudhaan safuun Oromoo ganamaa akka dagatamuu danda'u ga'uusaa nama hubachiisa.

Jijjiiramni amma argamaa jiru kun ija yaaxina jijjiirama hawaasaan yoo ilaalamu jijjiirama gara hawaasa jireenya fooyya'aa qabuutti suuta suutaan dhufaa kan adeemedha. Akka seenaan jedhutti dhalli namaa jireenya boodatti hafaad adamsaniifi ija mukaa funaananii jiraachuu irraa jijjiiramaa dhufee jireenya isa amma keessa jiru kana irra ga'eera. Hayyuun Anele (1999, f. 17) jijjiirama hawaasaa (jijjiirama sochii hawaasummaa) kan bu'aafi

akkaataa itti fayyadama duudhaa hawaasa tokkoo kan akka duudhaa, bu'aa aadaafi fakkoomii aadaa waan jireenya namaa keessatti ta'u kan akka jijjiirama aartii, afaanii, teknooloojiifi falaasamaatti haareessuudha. Akka yaaxina jijjiirama hawaasaa darbaa dabarsaatti jijjiiramni hawaasummaa jijjiirama gara hawaasa jireenya fooyya'aa qabuutti suuta suutaan dhufaa kan adeemudha. Akka yaaxina kanaatti jijjiiramni hawaasaa kan dhufu dadarbinsa aadaa, duudhaa, uffannaa, gochaa, haala jiruufi jireenya hawaasa biraa irraa gara hawaasa kan biraatti jireenya guyyaa guyyaa keessatti dhufu irraa kan maddudha. Yaanni odeef kennitoonni kennanis yaaxina jijjiirama hawaasaa kanaan kan wal qabatudha. Odeeffannitoonni akka jedhanitti duratti uffannaan baay'inaan hinjiru; haa ta'umalee, waanuma jiruun iddoo safuu ofii ittiin dhokfatu; Amma garuu uffannaan jiraa ittiin qaama safuu isaanii agarsiisaa adeemu. Duratti uffanni ofii yoo cite hodhatanii qullaa ofii ittiin dhokfatu. Amma immoo galagaltoo isaa uffata ciccitaa uffachuun amaleeffannaa ta'aa dhufeera jechuun ibsu. Kanaaf akka yaadota olitti ibsaman kanaatti jijjiiramni hawaasa irratti mul'achuun safuu uummanni Oromoo kabaja namaafi uffannaaf qabu irratti dhiibbaa guddaa geessisee jira.

5. Argannoofi Yaboo

5.1. Cuunfaa

Ammayyummaafi safuun walitti dhufeenya qabu. Sababiin isaa ammayyummaan kan teekinooloojiifi saayinsii qofa osoo hintaane aadaa, duudhaafi safuu waliin wal qabata. hammayyummaa jechuun akka qorannoo kanaatti sadarkaa jireenya hawaasni amma keessa jiruufi booru itti jiraatu bu'a kalaqaa, siyaasaa, dinagdeefi hawaasummaa akkasumas, sababa kan biroo irraa maddeeti. Hammayyummaan akkuma bu'aa qabu miidhaas niqaba. Qorannoon kun miidhaa isaa qofa irratti xiyyeeffachuun kan geggemedha. Haaluma kanaan qaaccessa dhiibbaa hammayyummaan safuu uummanni Oromoo kabaja namaafi uffannaaf qabu irratti geessisu haala qabatamaa magaalaa Amboo kan jedhu kun qabxiilee akka kaayyootti qabatee ka'e bu'uureffachuun ragaalee funaanamee, erga xiinxalameen booda argannoowwan armaan gadii bira ga'ameera.

5.2. Argannoo

Xiinxala dhiibbaa hammayyummaan safuu uummanni Oromoo kabajanamaafi uffannaaf qabu irratti geessisu: Magaalaa Amboo irratti xiyyeeffachuun qorannoo geggeeffameen sababa hammayyummaatiin safuun Oromoon kabaja namaafi uffannaaf qabu haalaan gadi bu'aa adeemuun isaa kan mirkanaa'e yommuu ta'u, haaluma kanaan qaaccessa ragaalee geggeeffame irratti hundaa'uudhaan, argannoowwan armaan gadii dhiyaatanii jiru. Safuun uummanni Oromoo kabaja maanguddoo /jaarsa/tii mataa harriif sababa maanguddummaa isaaniif addatti godhamuuf hojiirra oolaa kan tureefi yeroo ammaa kana dhiibbaa hammayyummaa irraan kan ka'e laafina kan qabudha. Sababni isaas dhaloonni yeroo ammaa ofiiisaanii gadi of buusuudhaan maanguddootaaf dursa laachuun hammayyoomuu dhabuu yookiin duubatti hafummaa isaanitti fakkaata. Kanaafuu, kan ammayyooman ta'uudhaaf mirgaafi fedhiisaanii ofitti hir'isuu hinbarbaadan. Yeroo ammaa kana hiree ofii ofiin murteeffachuun qaroomina itti fakkaatee waa'ee koo kan anaaf ta'u anumatu beeka jechuun maanguddoo gaafachuun yookiinn yaada isaanii fudhachuun hedduuminaan hir'achaa

dhufeera Kanaafuu, hammayyummaan safuu Oromoon kabaja maanguddootaaf qabu hir'isee jiraachuu isaa qorannoo kanaan bira gaa'ameera.

Safuun uummanni Oromoo kabaja maatiif qabu sababa hammayyummaatiin kan gadi bu'e ta'uunisaa adda baafameera. Sababni isaas sababa wal qixxummaatiin wal safeeffachuun abbaa manaafi haadha manaa gidduu jiruufi hangafaafi quxisuu gidduu jiru haalaan kan hir'ate ta'uu isaafi daangaa isaa kan eeggate akka hintaane ta'uu qorannoo kanaan bira gaa'ameera

Safuun uummanni Oromoo koorniyaaf qabu dhiibbaan irra ga'uu bira darbee wal safeeffachuun hafa jiraachuu isaafi akkasumas dargaggoota biratti safuun koorniyaa heedduminaan gadibu'uun, aadaafi duudhaa ofii akka boodatti hafaatti ilaaluun kan ormaa ofitti fudhachuun walitti dhufeenya duudhaafi safuu Oromoo hineegne shaakaluun heedduummachaa jiraachuu isaa hubachuun dandaa'ameera

Dhaloonni yeroo ammaa safuu uummanni Oromoo uffannaaf qabu dhiibbaa hammayyummaa irraa kan ka'e baay'inaan cabsuudhaan uffannaa safuu uummata Oromoof hinmalle miira ofii dhaggeeffachuun haala uffannaa kan ormaa osoo bu'aafi miidhaa isaa hinhubatiin ofitti fudhachuun uffachaa kan jiranidha. Namoota heedduutti uffata guutuu ta'eefi kan qaama namaa dhoksu uffachuun duubatti hafummaa waan calaqqisiisu itti fakkaata. Kanaaf, kan hammayyooman yookiin qarooman ta'uudhaaf uffannaa yeroo yeroon jijjiiramu kan haala adduunyaan itti fayyadamu ta'ee gabaa irra oolu hordofuudhaan uffachuutuu bay'inaan mul'achaa jira. Kun immoo aadaa, duudhaafi safuu uummatichi qabu irraan dhiibbaa geessisaa jiraachuun isaa qorannoo kanaan bira gaa'ameera.

5.3. Yaboo

Safuu uummatni Oromoo qabu kun akka jiru kanatti yoo itti fufe haala salphaan waan baduuf hawaasni Oromoo hundi qooda isa irraa barbaadamu gumaachuu qaba. Kanaafuu, akka cimee kunuunfamuufi dagaagu gochuuf qorattooni argannoowwan dhiyaatan irratti hundaa'uun akka ammayyummaadhaan hinmancaaneef yaada furmaataa dagaagina safuu Oromootiif waantoota barbaachisoodha jedhaman akka armaan gadiitti kaa'ameera.

✓ Hammayyummaan miidhaa guddaa qaba. Kanaafuu, yommuu ammayyummaa ofitti fudhannu dursa faayidaafi miidhaa isaa adda baasuun barbaachisaadha. Kanas sirna gadaa iddootti deebisuun sirna gadaatiin hammayyummaa gulaallee kan gadaa keenya waliin deemu osoo itti fayyadamuun danda'amee;

- ✓ Burqaan madda irratti boora'e hincaraa'u akkuma jedhamu ijoollee akka sirna gadaatti safuufi duudhaa barsiisnee guddisuu qabna. Safuun mana keessaa waan jalqabamuuf maatiin ijoolleen isaanii akka safuu beekaniifi eegan waan hundumaan ilaalchaan, nyaataan, uuffannaan, dubbiin, adeemsa isaanii akka barataniifi itti jiraatan gochuun guddisuu akka dandaa'an waajjirri aadaafi tuurizimii maatiif hubannoo osoo laate;

- ✓ Mootummaan is lammi gaarii horachuu yoo barbaade, barattootni safuu uummanni Oromoo qabu osoo hindagatiin haala teekinoolojjii waliin deemuu akka dandaa'aniif wixinee barnootaa keessatti sirna gadaafi safuu Oromoo, qabiyyee sirna barnootaa keessatti akka hammatamu osoo godhee buqabeessa ta'a;
- ✓ Abbootiin gadaas ta'e namoonni dhimma safuu Oromoo irratti hubannoo qaban bakkeewwan carraa argatan maratti maalummaa safuu calaqqisiisuu irra darbanii osoo barsiisani;
- ✓ Waajjirri Aadaafi Tuuriziimii Magaalaa Amboo safuu Oromoo irratti hojjechuun, addadurummaan waan isaan ilaallatuuf hayyoota, abbootii gadaa, maanguddoota, manneen barnootaafi qaamolee gara garaa hirmaachisuun akkaataa safuun uummatichaa itti barsiifamuufi kunuunfamuu qabu irratti shoora isaanii bahanii;
- ✓ Hayyoonniifi beektonni safuu uummanni Oromoo kabaja namaafi uffannaaf qabu fakkeenya taa'anii agarsiisuun cinaatti dhimma kana bal'inaan qorachuun dhaloota si'anaa kana akka jijjiiraman gahee isannii osoo bahanii;
- ✓ Safuun kun bay'inaan badaa kan jiru magaalota keessaa waan ta'eef, safuu Oromoo kanaafi Oromoon akkamitti akka wal bulchaa ture barsiisuufi gola seenaa olkaa'uun barbaachisaadha. Kanaafuu, calaqqeen uummata Oromoo afoolaan darbaa dhufe kun barreeffamaan osoo ol kaa'amee kaa'amu qabu.
- ✓ Sirna uffannaa keessatti maatiin uffannaa safuu Oromoo waliin deemu uffachuun ijoollee isaniif fakkeenya ta'uu bira darbanii safuu uffannaa Oromoon qabu barsiisuufi hubachiisuu qabu. Uffannaa kanas hammayyeessuun barbaachisaa yoo ta'e akkaataa safuu Oromoo eegeen ta'uu qaba.
- ✓ Safuu, aadaa, duudhaa ofii eeguun qaroomna/ hammayyummaan bakka walitti bu'u hinjiru. Keessattuu maanguddoonni nageenya buusuu, aadaa barsiisuu, duudhaa qajeelchuu, hariiroo hawaasaa cimsuufi biyya eegu keessatti gahee olaamaa qabu. Kaanaafuu, maatiin, manneen barnootaa, sabaa himaaleen...dhaloonni gahee mangooddotaa beekke kabaja barbaachisu akka kennuuf barsiisuu .

Walumaagalatti safuun uummanni Oromoo kabaja namaafi uffannaaf qabu hammayyummaan yookiin qaroominaan akka hinbanne taasisuun tumsa Oromoo hundaa waan barbaaduuf namni hundi jiruufi jireenya isaa yeroo gaggeeffatu haala safuu eegeen jiraachuun irraa eegama.

Wabiilee

- Abanyam, N. (2013). The Effects of Western Technology on African Cultural Values, *OSR Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS)*, Volume 8, Issue 4, (Mar. – Apr. 2013).
- Adeyi, E. (2015). Perspectives on the impact of modern society on the indigenous/traditional society of Nigeria. *Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS)*, Volume 20, Issue 4, pp. 7-74.
- Anele K.A. (1999). *Social Change and Social Problems in Nigeria*. Port Harcourt, Springhold.
- Asaffaa Jaalataa. (2007). *Oromummaa: Oromo Culture, Identity & Nationalism*. Atlanta: Oromia Publishing Company.
- Ashannaafi Laggasaa. (2019). *Gadaa: Qaroomina Kuush: Finfinnee: Mana Maxxansa Girmaa*.
- Bal, E. (2000). *They Ask If We Eat Frogs: Social Boundaries Ethnic Categorization, and the Garo People of Bangladesh*. Netherlands: Uitgeverij Eburon Press.
- Biqilaa Tufaa. (2016). *Qaaccessa Safuufi Safeeffannaa Uummata Oromoo Godina Arsiifi*

- Gujji Digrii Lammaffaa Guuttachuuf Yuunvarsitii Addis Ababaatiif Kan Dhiyaate(kan maxxanfamne)
- Bilisuma Chala. (2019). Xiinxala Safuu Uummanni Oromoo Namaaf Qabu: Godina Addaa Naannawaa Finfinnee, Bulchiinsa Magaalaa Buraayyuu irratti Kan Xiyyeeffate Digrii Lammaffaa Guuttachuuf Yuunvarsitii Ambootiif Kan Dhiyaate (kan maxxanfamne)
- Charlton, B. and Peter A. (2003).The Modernization Imperative. Imprint Academic.
- Dafaa Jammoo. (1983). Safuu Biyya Keessaa. Addis Ababaa:AAU Press.
- Daniel C., (2014). Impact of Globalization on Socio-Cultural Development in Nigeria Developing Country Studies *www.siste.Org ISSN 2224-607X(Paper) ISSN 2225-0565 (Online) Vol.4, No.17,*
- Dare A., (2010). The Effects of Western Civilization and Culture on Africa Afro Asian *Journal of Social Sciences Volume1, No. 1 Quarter IV 2010 Issn 2229 – 5313*
- Dirriiba Tarrafaafi Kawwan .(2010).Wiirtuu. Jildii 12 Barruulee Waaltina Afaan Oromoo: Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiyaa.
- Dirribii Damisee .(2016). Ilaalcha Oromoo. Finfinnee: D.G. Printing and Publishing Enterprise.
- Divale W. and Seda A. (2001). Modernization as Changes in Cultural Complexity: New Cross-Cultural Measurements, City University of New York *Cross-Cultural Research, Vol. 35 No. 2, May 2001 127-15 Sage Publications, Inc.*
- Dula Kafana, Dereje Gemedaa and Wondachew Mitiku. (2018). Impact Analysis Of Globalization On Oromo Culture The Case Of Western Oromia.*International Journalof Multidisciplinary Educational Research Vol.7.Issue 5(4) P. 218-234. Andra Pradesh India: Sucharitha Publications*
- Ekpenyong Stephen. (1993).Elements of Sociology. Lagos, African Heritage Research &Publication.
- Feldman,Arnold S.and Christopher Hurn.(1966).The Experience of Modernization. University Of California, Berkeley. *Sociometry 29 (4): 378-395.*
- Finnegan, R., (1970). Oral Literature in Africa. Oxford: Oxford University Press
- Gemechu Megersa. (1996).Oromummaa:Tradition,Consciousness and Identity in Being and Becoming Oromo: Historical and Anthropological Enquiries. USA: Red Sea Press Pp.92-103
- Hanafi H. (2005). Tradition and Modernism between Continuity and Discontinuity: Possible Models and Historical Options [Article], *Asian Journal of Social Science.*
- Iyyaasuu Dhinaafi Abarraa Taaddasaa.(2009). Dhangaa Irreechaa: Kan Hin Maxxanfamne.
- Kidaanuu Zallaqaa. (2016). Safuufi Aadaa. Finfinnee: Mana Maxxansaa Saglii.
- Lebron, A., . (2013). What is Culture? *Merit Research Journals, Vol.1(6)pp126-132, www.meritresearchjournals.org/er/index.htm.*
- Maammoo Gadaa.(2018). Duudhaa Oromoo.Finfinnee: MYBT Printing Press.
- Muhammad Sh, Muhammad N, Fatima4, Sh Hussain, A., . (2015). Impact of Modernization and Changing Traditional Values of Rural Setup in District Khushab the Explorer Islamabad: *Journal Of Social Sciences ISSN: 2411-0132(E), 2411-5487(P) Vol-1,Issue (10):394-397 www.Theexplorerpak.OrgPress.*
- Yenalem Araddoo. (2001). Qo’annoo Uffataafi faaya Dubartoota Arsii Aanaalee Kokosaafi Gadab Asaasaa. *Wiirtuu, Jildii 9, Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo.*
- Tasammaa Ta’a. (1980). “The Oromo of Wollega: A Historical Survey to 1910”.Unpublished M.A Thesis. Ethiopia: Addis Ababa University.
- Tilahun Gemta. (1989). Oromo-English Dictionary. Research Publication Committee, Addis Ababa Addis Ababa University Press.
- Wachege P., (2017). Effects of Modernization on Youths’ Morality: A Case of Karūri Catholic Parish, Kenya. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, Vol. 7, No. 12 ISSN: 2222-6990;Ndoi: 10.6007/IJARBS/V7-*

I12/3704 URL: [Http://Dx.Doi.Org/10.6007/IJARBSS/V7-I12/3704](http://Dx.Doi.Org/10.6007/IJARBSS/V7-I12/3704)

WADO. (2006). Daniyaa. Finfinee:WADO.

Wahab E., Odunsi S., And Ajiboye O, . (2012). Causes and Consequences of Rapid Erosion of Cultural Values in a Traditional African SocietyHindawi Publishing Corporation Journal of Anthropology Volume 2012, ID 327061, 7 Pages Doi:10.1155/2012/327061

Wandimmuu Nagaashi and Boonii Tasfaayee. (2015). Seenaafi Sirna Gadaa Oromoo Maccaa

Hanga Jalqaba Jaarraa 20ffaatti. Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiyaa: Bole Printing Enterprise

Warquu Dachaasaa. (2006)Sona Aadaa Tursuuf. Wiirtuu. Jildii 11, Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo.